

**HASANKEYFTE EYYUBİLER DÖNEMİ VE
EYYUBİ SULTANLARININ POLİTİK
YAPILANMALARININ MİMARİ
YAPI STİLLERİNE YANSIMASI**

**Tuba KARAMUSTAFAOĞLU
YÜKSEK LİSANS TEZİ
Tarih Anabilim Dalı**

T.C.
BATMAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

HASANKEYFTE EYYUBİLER DÖNEMİ VE
EYYUBİ SULTANLARININ POLİTİK
YAPILANMALARININ MİMARİ YAPI
STİLLERİNE YANSIMASI

Tuba KARAMUSTAFAOĞLU
YÜKSEK LİSANS TEZİ
Tarih Anabilim Dalını

Aralık-2012
BATMAN
Her Hakkı Saklıdır

T.C.
BATMAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ ONAY FORMU

Prof. Dr. Abdüsselam ULUÇAM danışmanlığında, Tuba KARAMUSTAFAOĞLU tarafından hazırlanan bu çalışma 25/12/2012 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Tarih Anabilim Dalı'nda **Yüksek Lisans tezi** olarak **oybirliği** ile kabul edilmiştir.

Danışman: Prof. Dr. Abdüsselam ULUÇAM

Başkan : Yrd. Doç. Dr. Muammer ULUTÜRK

İmza :

Üye : Prof. Dr. Abdüsselam ULUÇAM

İmza :

Üye : Prof. Dr. İhsan Burak BİRECİKLİ

İmza :

Yukarıdaki sonucu onaylıyorum

Yrd. Doç. Dr. Muammer ULUTÜRK
Enstitü Müdür V.

Not: Bu tezde kullanılan özgün ve başka kaynaklardan yapılan bildirişlerin, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak olarak kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunundaki hükümlere tabidir.

YEMİN BELGESİ
BATMAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BATMAN

Batman Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği'ne göre hazırlamış olduğum "Hasankeyf'te Eyyübiler Dönemi ve Eyyübi Sultanlarının Politik Yapılanmalarının Mimari Yapı Stillerine Yansıması" adlı yüksek lisans tezinin içerdiği yenilik ve sonuçları başka bir yerden almadığımı ve bu tezi Batman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nden başka bir bilim kuruluna akademik gaye ve unvan almak amacıyla vermediğimi beyan ederim.

25/12/2012

Tuba KARAMUSTAFAOĞLU

ÖZET

“Hasankeyf’te Eyyübiler Dönemi ve Eyyübi Sultanlarının Politik Yapılanmasının Mimari Yapı Stillerine Yansıması” isimli çalışmamızda Hasankeyf’te Eyyübiler döneminde, bâninin emri ya da bilgisi dâhilinde yapılan mimari eserler ve bu eserler üzerinde yer alan kitabelerden yola çıkarak, saltanat ideolojisi ve sultanî gücün okunabilirliğinin yansıtılması amaçlanmıştır.

Giriş bölümüyle beraber, toplam beş ana hattan oluşan bu çalışmanın giriş kısmında; araştırma sahasının yeri, sınırları ve başlıca özellikleri belirtilmiş, bölge ile ilgili yapılan çalışmalara değinilerek, kültür ve inanç çeşitliliğini kentsel dokusunda barındıran Hasankeyf’in antik dönemden günümüze kadar olan gelişiminden ve öneminden bahsedilmiştir.

Birinci Bölümde; Araştırma konumuzu ihtiva eden Eyyübi Devleti ve en kuzey komşusu olan Anadolu Selçukluları; Eyyübi Devleti’nin içinden çıktığı Zengî Devleti ve Eyyübiler ile Anadolu Selçukluları arasında tampon bir bölge vazifesi gören ve bu iki devlet arasında çıkan sürtüşmelerin en temel sebeplerinden biri olan Artuklu Devleti ile yaşanan zaman zaman dostane zaman zaman ise hasmane ilişkiler üzerinde durulmuş, Eyyübi hanedanlarından Melik Eşref ve Melik Kamil tarafından Hasankeyf Artuklularının tarih sahnesinden silinmesi ve Hasankeyf’e 264 yıl hükmetmiş olan Eyyübi Devleti’nin doğuşu hakkında bilgi verilmiştir.

İkinci Bölümde; Siyasi kişilikleriyle bağlantılı olarak kendilerinde var olan anlamları bânisi oldukları mimari eserlerde ortaya koyan Eyyübi Sultanları’nın, Hasankeyf’te gerçekleştirdikleri sosyal ve siyasi faaliyetler ile sultanların sahip oldukları sakin, vakur, yüce, gerçeğe yönelik, hareketli, ahenkli, huzur verici, çatışan, sert ya da yumuşak, mütevazî ya da iddialı; bitaraf yada hükmedici özellikler ortaya koyulmuş; Hasankeyf’te 1462-1482 yılları arasında süren Akkoyunlu hâkimiyeti ve Hasankeyf’in Osmanlı idaresine geçiş süreci hakkında bilgiler yer almıştır.

Üçüncü Bölümde; Hasankeyf’te Eyyübiler Dönemi’nde, İslami bir tavırla vücuda getirilmiş olan mimari eserler ile birlikte saltanat ideolojisini yansıtan, bâninin emri ya da bilgisi dâhilinde yazılan eserler üzerindeki kitabeler incelenmiştir.

Dördüncü Bölümde ise Eyyübi Sultanları’nın, İslâm’ın sanatsal ve kültürel başarılarını İslâm kozmolojisi ve inanç sistemi içindeki kaynaklara dayandıran

objektif tutumu sergilenmiş, sultanların politik yapılanmasını şekillendiren İslam inancının, mimari eserler üzerindeki yansımaları örneklerle somutlaştırılmıştır. Bunun yanı sıra "Kutsal Sanat" teriminin, salt dini nesnelere yahut yapılara, cami ve mescitlere yada dini törenlerde kullanılan sanat ürünlerine tahsis edilmiş sanat eserleriyle sınırlı olmadığı ve aşına bakıldığı takdirde İslam'daki Tevhid kavramının da kutsal ile seküler arasında böyle bir ayrımı gidilmesine izin vermediği, "Doğu da Allah'ındır, batı da. Her nereye dönerseniz Allah'ın yüzü (kıblesi) orasıdır. Şüphesiz Allah kuşatandır, bilendir" ayet-i kerimesinde de belirtildiği üzere, yeryüzündeki her nokta ve varlığın her anının "Kutsal Varlığın" bir tecellisi olarak kabul edildiği ve Müslüman'a ait bir mimarinin de ancak Tevhid kavramı üzerinde geliştirilebileceği ortaya koyulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Hasankeyf, Eyyübi Sultanları, İslam İnancı, Politik Yapılanma, Eyyübi Eserleri.

ABSTRACT

In our study about "Ayyubids' period in Hasankeyf and the reflection of Ayyubid Sultans' political structure to the architectural designs" it is aimed to figure out the sultanate ideology and the ruler's power based upon the architectures built by Bani's command or within the knowledge of him and the inscriptions on these architectures, in Ayyubids' period in Hasankeyf.

In the introductory part of this study which consists of total five mainlines together with the introductory chapter, it is stated the place, the limits and the main characteristics of the research area and mentioned Hasankeyf's importance and development since antique age to these days that reserves its culture and faith diversity in its urban architecture.

In the first part; it is underlined occasionally hostile and friendly relations between Ayyubi State and its northern most neighbour Anatolian Seljuks and Artuqids State which is a buffer zone between Anatolian Seljuks and Ayyubi State and Zengi State from which Ayyubid State comes and is the main reason of conflict between these two states, and is informed about termination of Hasankeyf Artuqids by the Ayyubid dynasties Melik Esref and Melik Kamil and the rise of Ayyubid State which ruled Hasankeyf 264 years.

In the second chapter; it is set forth Ayyubid Sultans' social and political activities practised in Hasankeyf who add their inherent meanings in connection with their political personalities to the architectures and Sultans' calm, dignified, serene, reality oriented, dynamic, harmonious, restful, conflicting, rigid or smooth, modest or challenging; neutral dominative characteristics; and informed about Aqqoyunlus' dominance in Hasankeyf between 1462-1482 and transition period of Hasankeyf to the Ottoman rule.

In the third chapter; it is studied that, in Hasankeyf under Ayyubids, the architectures brought into being by Islamic manner and inscriptions on the monuments which are built by command of Bani or within his knowledge, reflects the sultanate ideology; presented Ayyubid Sultans' neutral attitudes towards Islam's artistic and cultural achievements based upon the resources in the Islam cosmology and belief system, embodied reflections of Islam faith shaped sultans' political structures on architectures with illustrations. Besides, it is stated the term "Holy Art

“ is not limited to only religious objects or structures, mosques and small mosques or art works assigned religious ceremonies and in fact, the Oneness notion of Islam does not allow such a discrimination between the divined and the secular and as stated in a verse from the Quran ” both East and West belong to ALLAH. Wherever you look, Allah’s face (Kiblah) is there. Certainly, Allah is the encloser and omniscient. “ it is underlined every minute of every point and creature above ground is accepted as a transfiguration of Holy Creature and an architectural design belongs to a Muslim can only be developed through the Oneness notion.

Key Words: Hasankeyf, Ayyubid Sultans, Islam faith, Political structure, Ayyubid Architecture.

ÖNSÖZ

Kültür ve inanç çeşitliliğini kentsel dokusunda barındıran Hasankeyf, geleneksel dokusundaki zengin tipolojik çeşitlenmeler ile yakın çevresinde bilinen en eski yerleşim merkezidir. Roma İmparatorluğu, Abbasiler, Hamdaniler, Mervaniler, Selçuklular, Artuklular, Eyyûbiler, Akkoyunlular ile Osmanlı Devleti egemenliğinde kalan ve Anadolu'da Ortaçağa ait bütünlüğünü koruyabilmiş tek kent olma özelliğini taşıyan Hasankeyf; antik dönemden günümüze kadar pek çok medeniyete ev sahipliği yapmıştır.

Hasankeyf'te Eyyûbiler Dönemi ve bu dönemdeki politik ve ticari yapılanmanın mimari yapı stilleri üzerindeki kilit işlevinin yansıtılmasının amaçlandığı çalışmamızda, mimari eserler ile birlikte, saltanat ideolojisi ve sultani gücün okunabilirliğini sağlayan, bâninin emri ya da bilgisi dâhilinde yazılan eserler üzerindeki kitabeler, sultanların kitabelerde kendilerini tanımlarken kullandığı saltanata ve kuruculuğa yönelik unvanlar, zaman zaman mimariden de okuyabildiğimiz sultanın kendisini nasıl görmek istediğine dair ortaya konan önemli veriler detaylı olarak incelenmiştir.

Arkeolojik ve tarihsel özelliklerin yanı sıra yörede kullanılan yapı malzemelerin direncinin oldukça zayıf olması, yüzyılların yıpratıcı etkileri ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde uzun vadeli bölgesel kalkınma planının bir parçası olarak D.S.İ tarafından Dicle Nehri üzerinde inşası sürdürülen Ilisu Barajı ve hidroelektrik santrali, bir sanat tarihçisi olarak çalışmalarımı yaparken önceliğimi Hasankeyf'e verme hissinin doğurmuş; birçok yerli ve yabancı araştırmacının ilgisini çeken Hasankeyf antik yerleşmesinde, tarihi süreç içerisinde bânilerin saltanat ideolojileri ile sultani ve maddi güçlerini şehir ölçeğinde inşa ettirdikleri yapılarla ortaya koymalarından esinlenerek, Hasankeyf'te Eyyûbi Dönemi'nin siyasi yapılanma ve politik ilişkilerinin mimari eserler üzerindeki etkileri yansıtılmaya çalışılmıştır.

Çalışmalarına devam ettiğim süre içerisinde, yardım ve desteğini esirgemeyen, engin bilgi ve önerilerinden istifade etmeye çalıştığım değerli hocam Prof. Dr. Abdüsselam ULUÇAM'a ve katkılarından ötürü Yrd. Doç. Dr. Muammer ULUTÜRK'e sonsuz teşekkür eder, maddi-manevi desteğiyle her zaman yanımda olan, başta babam Orhan KARAMUSTAFAOĞLU olmak üzere annem Hatice

KARAMUSTAFAOĞLU'na ve ağabeylerime minnet ve şükran duygularımı sunarım.

Tubâ KARAMUSTAFAOĞLU

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	i
ABSTRACT.....	iii
ÖNSÖZ.....	v
KISALTMALAR.....	x
FOTOĞRAF LİSTESİ.....	xii
GİRİŞ.....	2
1.ARAŞTIRMA SAHASINDA YAPILMIŞ ÇALIŞMALAR	4
2.HASANKEYF'İN TARİHÇESİ	6

BİRİNCİ BÖLÜM

EYYÜBİ DEVLETİ VE ÇEVRESİNDE YER ALAN DİĞER DEVLETLERE KISA BİR BAKIŞ

1- EYYÜBİ DEVLETİ VE ÇEVRESİNDE YER ALAN DİĞER DEVLETLERE KISA BİR BAKIŞ.....	9
1.1. Zengiler.....	13
1.2. Artuklular.....	16
1.3. Anadolu Selçukluları.....	19
2- MELİK EŞREF İLE MELİK KAMİL'İN HASANKEYF ARTUKLULARI'NA SON VERMELERİ VE DEĞİŞEN DENGELER.....	21

İKİNCİ BÖLÜM

HASANKEYF'TE EYYÜBİLER DÖNEMİ

1- HASANKEYF'TE HÜKÜM SÜREN EYYÜBİ SULTANLARI (LDÖNEM)....	26
1.1. el-Melikü's Salih Necmeddin Eyyüb Devri (630-637 / 1232-1239).....	26
1.2. el-Melikü'l Muazzam Turanşah Devri (637-647 / 1232-1249).....	27
1.3. el-Melikü'l Muvahhid Takiyeddin Abdullah Devri (647-693 / 1249- 1294).....	27

1.4. el-Melikü'l Kâmil Seyfeddin Ebubekir Devri (693-700 / 1294-1301)...	28
1.5. el-Melikü'z Zahir Hasan Devri (700-703 / 1301-1303).....	29
1.6. el-Melikü's Salih Devri (703-726 / 1303-1326).....	31
1.7. el-Melikü'l Adil Muciruddin Muhammed Devri(726-736 / 1326-1335).37	
1.8. el-Melikü'l Eşref Muzafferüddin Musa Devri (736-743 / 1335-1342)...	48
1.9. el-Melikü'l Adil Şehabeddin Gazi Devri (743-768 / 1342-1366).....	49
1.10. el-Melikü'l Eşref Devri (768-775 / 1366-1373).....	55
1.11. el-Melikü's Salih Seyfeddin Devri (775-780 / 1373-1378).....	58
1.12. el-Melikü'l Adil Ebu'l Mefâhîr I. Süleyman Devri (780-827 / 1378-1424).....	58
1.13. el-Melikü'l Eşref Şerafeddin I. Ahmed Devri (827-836 / 1424-1433)...	59
1.14. el-Melikü's Salih Selahaddin I. Halil Devri (836-856 / 1433-1452)....	60
1.15. el-Melikü'l Adil Halef Devri (859-866 / 1455-1461-2).....	60
2.HASANKEYF'TE AKKOYUNLU HAKİMİYETİ.....	62
3.HASANKEYF'TE HÜKÛM SÜREN EYYÛBÎ SULTANLARI (2.DÖNEM)	
3.1. el-Melikü'l Halil II. Devri (887-917 / 1482-1511).....	63
3.2. el-Melikü's Süleyman II. Devri (917-920 / 1511-1514).....	63
4. HASANKEYF'İN OSMANLI HAKİMİYETİNE GEÇİŞ SÜRECİ.....	64

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HASANKEYF'TE EYYÛBÎ DÖNEMİNE AIT MİMARİ ESERLER

I.MİMARİ ESERLER.....	67
1.1. Ulu Camii.....	67
1.2. er-Rızk Camii.....	71
1.3. Sultan Süleyman Camii.....	74
1.4. İmam Abdullah Zaviyesi.....	77

1.5. Kızlar (Eyyûbi) Camii.....	81
1.6. Kale Kapıları.....	83
1.7. Küçük Saray.....	86
2.HASANKEYFTE EYYÛBİ DÖNEMİNE AİT KİTABELER.....	89
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	
DEĞERLENDİRME VE SONUÇ.....	101
KAYNAKÇA	

KISALTMALAR

a.g. e.	:Adı geçen eser
a.g.m.	:Adı geçen makale
a.g.tz.	:Adı geçen tez
Ans.	:Ansiklopedisi
AÜDTCF	:Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi
AÜFEF	:Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi
b.	:bin, ibn
bkz.	:Bakınız
C.	:Cilt
çev.	:Çeviren
DİA	:Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
H.	:Hicrî
haz.	:Hazırlayan
İA	:İslâm Ansiklopedisi (Millî Eğitim Bakanlığı)
İÜEF	:İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
JA	:Journal Asiatique
JRAS	:Journal of Royal Asiatic Society
mad.	:Maddesi
m.	:Metre
M.	:Miladî
MÜTAE	:Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
nşr.	:Neşir, neşreden
RE	:Real Encyclopedia

s.	:Sayfa
S.	:Sayı
EÖTİD	:Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi
trc.	:Tercüme
TTK	:Türk Tarih Kurumu
Ünv.	:Üniversitesi
vb.	:ve benzeri
vrk.	:Varak
WZKM	:Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes
yay.	:Yayımları
Yay. Haz.	:Yayına hazırlayan
ZDGM	:Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft

FOTOĞRAF LİSTESİ

Fotoğraf 1: Batman Karayolu Haritası.....	2
Fotoğraf 2: Batman Haritası.....	3
Fotoğraf 3: Hasankeyf Kalesi'nde gurup vakti.....	6
Fotoğraf 4: Farklı dönemlere ait mimari eserlerden bir görünüm.....	7
Fotoğraf 5: Hasankeyf Ulu Camii'nden bir görünüm.....	68
Fotoğraf 6: Hasankeyf Ulu Camii'nin mihrabı.....	69
Fotoğraf 7: Hasankeyf Ulu Camii'nin minare kalıntısı.....	69
Fotoğraf 8: Gertrude Bell'den ve günümüzden er-Rızk Camisi fotoğrafı.....	72
Fotoğraf 9: er-Rızk Camisi minaresinden görüntüler.....	72
Fotoğraf 10: Gertrude Bell'in objektifinden ve günümüzden Sultan Süleyman Camii.....	74
Fotoğraf 11: Sultan Süleyman Camii'nden bir görünüm.....	75
Fotoğraf 12: Sultan Süleyman Camii Kuzey Cephesi.....	76
Fotoğraf 13: İmam Abdullah Zaviyesi'nden genel bir görünüm.....	77
Fotoğraf 14: İmam Abdullah Zaviyesi'nin önünde yer alan mezarlık görünümü... ..	78
Fotoğraf 15: İmam Abdullah Zaviyesi'nin ahşap işlemeli kapısı (Gertrude Bell'den)	79
Fotoğraf 16: Eyyübi Camisi'nde yer alan bitkisel ve geometrik süslemeden bir kesit	80
Fotoğraf 17: Eyyübi Camisi'nden bir görünüm.....	81
Fotoğraf 18: Eyyübi Camisi'nden onarım esnasında alınan bir fotoğraf.....	81
Fotoğraf 19: Gertrude Bell'in objektifinden ve günümüzden kalenin yukarı kapısı.....	84
Fotoğraf 20: Gertrude Bell'in objektifinden ve günümüzden kalenin orta kapısı.....	84
Fotoğraf 21: Kalenin bugün mevcut olmayan aşağı kapısı (Gertrude Bell'den).....	85
Fotoğraf 22: Küçük Saray'dan genel bir görünüm.....	86
Fotoğraf 23: Küçük Saray'ın tabii kaya kütlesi üzerine inşa edildiğini gösteren genel bir görünüm.....	87

Hasank y'den genel bir görünüm

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMA SAHASININ YERİ, SINIRLARI VE BAŞLICA ÖZELLİKLERİ

Güneydoğu Anadolu bölgesi; Fırat ve Dicle Nehirleri'nin sularıyla beslenen Yukarı Mezopotamya'nın bir parçası konumunda olmakla birlikte, yakın doğu kültürleri ile Anadolu kültürlerinin birleştiği bir bölgede yer almaktadır.

Bu bölgenin hemen hemen her yerinde var olan ve binlerce yılın birikiminin izlerini taşıyan höyükler, ören yerleri ve anıtlar gibi kültür varlıkları, bölgenin zengin tarihsel geçmişini günümüze kadar sürdürebilmiş olduğunun kanıtı niteliğindedir.

"Bereketli Hilal" olarak da adlandırılan bölgede yer alan Hasankeyf ilçe merkezi, Dicle Bölümünün Mardin - Midyat Dağları yöresi ile Diyarbakır Havzası yöresinin ayrılma sınırında, Diyarbakır-Cizre, Batman-Midyat karayolu üzerinde, Batman il idari alanının güneydoğusunda yer almaktadır. Bu alan aynı zamanda Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin doğu sınırına da denk gelmektedir.¹ (Fotoğraf:1)

Fotoğraf 1: Batman Karayolu Haritası.

¹Banu Ergin Yıldırım, "Hasankeyf İlçe Merkezinin Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası" Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı, Elazığ 2006, s.1.

Kuzeyde Batman ili Merkez ilçesi ve Beşiri ilçesi, doğuda Siirt ili, güneyde ve batıda Gercüş ilçesi ile çevrelenen Hasankeyf; geleneksel dokusundaki zengin tipolojik çeşitlenmeler ile yakın çevresinde bilinen en eski yerleşim yeridir (Fotoğraf:2).

Fotoğraf 2: Batman Haritası

Kuzey Mezopotamya ile Anadolu'nun girişim bölgesinde, Dicle Nehri'nin kıyısında, nehrin ve çevre dağlardan gelen suların on binlerce yılda oyduğu derin kanyonlarla çevrili kayalık yükseltiyi taçlandıran yukarı şehir (Kale), Dicle Nehri'nin güney yakasındaki düzlükte yer alan aşağı şehir ve Dicle Nehri'nin kuzeyinde, Raman Dağları'nın eteklerindeki karşı yakada kurulan mahallesi olmak üzere 3 ana bölgeye ayrılan ve olağanüstü bir doğal yapı üzerine kurulmuş olan bu büyük kent;² görkemli anıtlara, etkileyici bir panoromaya ve sıra dışı bir kentsel peyzaja sahiptir.

² Abdüsselam Uluçam, "Hasankeyf'te Selçuklu Şehir Geleneği", *Anadolu Selçuklu Şehirleri ve Uygarlığı Sempozyumu Bildirileri* (Konya, 7-8 Ekim 2008), Konya 2009, s.119-120.

2.ARAŞTIRMA SAHASINDA YAPILMIŞ ÇALIŞMALAR

Arkeolojik, tarihsel, jeolojik, jeomorfolojik vb. özellikleriyle birçok bilimsel çalışmada yer alan, İlsu Baraj projesi ile de yerli ve yabancı çok sayıda gazete ve dergide bilimsellikten uzak değerlendirmelere de maruz kalan antik kent Hasankeyf ile ilgili daha önce yapılmış bazı bilimsel çalışmalar şunlardır:

ULUÇAM Abdüsselam : Hasankeyf Kazısı 2004, Hasankeyf Kazısı 2005, Hasankeyf Kazısı 2006, Başlangıcından Bugüne Hasankeyf Kazıları, "Hasankeyf'te Estetik Su Mimarisi", "Hasankeyf'in Mimarlık Tarihi", "Hasankeyf ve Kültür Tarihindeki Yeri", "Hasankeyf'te Selçuklu Şehir Geleneği" ve daha çok sayıda bildiri ve makalesi ile Prof. Dr. Abdüsselam ULUÇAM, arkeolojik açıdan pek çok bilinmeyen gün yüzüne çıkarmakla birlikte, her kazı döneminin sonunda uygarlık tarihinin bir çok bölümünün yeniden yazılmasını sağlayan bilgi ve belgeler sunmaktadır. Saklı bir tarihin diri tanıkları olan Hasankeyf'teki kültür varlıklarının tamamıyla ilgili kapsamlı araştırma ve inceleme yapan Sanat tarihçisi Uluçam, ayrıca baraj-tarihi yerleşmeler etkileşimi içerisinde, yurtiçinde ve yurtdışında sıkça tartışma konusu olan bölge ile ilgili objektif değerlendirme ve saptamaları ile son derece dikkat çekmektedir.

GABRIEL Albert : Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren uzun yıllar bulunarak bir çok tarihi kent ve eserle ilgili araştırma yapan Fransız araştırmacının Hasankeyf'teki tarihi eserler ile ilgili kaleme aldığı "Voyages Archeologique Dans la Turque Dans la Turquie Orientale" adlı eseri müstesna bir yere sahiptir.

Nuzhetu'n Nâzır ve Rahetu'l Hâtır : "Hisn-ı Keyfa Vekâyinesi" adıyla tanınan eser, çalışmamız açısından çok önemlidir. Özellikle Hasankeyf'teki Eyyûbi hâkimiyet yılları hakkında eşsiz bilgiler sunan bu eser, Viyana Milli Kütüphanesi (mxt. 355)'de el yazması olarak bulunmaktadır. Eserin 821/1418'de tamamlandığı ve Hasankeyf Eyyûbi Hâkimi Ebu'l Mefâhir Süleyman döneminde yazıldığı bilinmektedir. Müellifin önceliğini Eyyûbilerin menşesine verdiği, daha sonra Hasankeyf Eyyûbilerinin tarihini yıl yıl anlattığı bu el yazması eser, maalesef 778/1376-1377 yılı olaylarını anlatan kısım ile sona ermiş, dolayısıyla da günümüze eksik olarak ulaşmıştır.

YURTTAŞ Hüseyin : "Hasankeyf Yapılarının Sanat Tarihimizdeki Yeri" isimli iki ciltlik doktora tezinde Hasankeyf'te yer alan tarihi eserlerin mimari yapıları ve bezemeleri dönemler arası karşılaştırılarak ayrıntılı olarak değerlendirilmiştir. Çalışmamın kitabeler bölümünün tamamında bu eserden istifade edilmiştir.

Şerefhan BİTLİSİ: Eyyûbiler dönemine ait bir çalışma olan "Şerefname" isimli eserde yer alan eksik ve yanlışlar bu eserin karşılaştırmalı olarak incelenmesini gerektirmektedir.

ZENGİN Burhan : Araştırmacı "Hasankeyf Tarihi ve Tarihi Eserleri" isimli çalışmasında, Hasankeyf ilçe merkezinin coğrafi özellikleri, ilçenin kuruluşu ve ilçe merkezindeki tarihi eserler ile ilgili bilgi vermektedir.

3. HASANKEYF'İN TARİHÇESİ

Eski çağlardan beri Kuzey Mezopotamya ile Anadolu'nun girişim bölgesinde yer alan Hasankeyf, tarih öncesi devirlerden bugüne kadar sürekli yerleşim görmüş, özellikle Romalılar ve Bizanslılar döneminde önemli bir garnizon kenti, Ortaçağda da Anadolu'nun önemli yerleşmelerinden biri olmuştur. Dicle Nehri kıyısında, Dicle Nehri'nin ve çevre dağlardan gelen suların on binlerce yılda oyduğu derin kanyonlarla çevrili kayalık yükseltiyi taçlandıran yukarı şehir (Kale), Dicle Nehri'nin güney yakasındaki düzlükte yer alan aşağı şehir ve Dicle Nehrinin kuzeyinde, Raman Dağları'nın eteklerindeki karşı yakada kurulan mahallesi olmak üzere 3 ana bölgeye ayrılan ve olağanüstü bir doğal yapı üzerine kurulmuş bu büyük kentin (Fotoğraf:1), ilk olarak kimler tarafından inşa edildiği kesin olarak bilinmemektedir.³ Kırk metrelik kemer açıklığıyla döneminin büyük mühendislik yapıtları arasında yer alan, günümüze kısmen ulaşabilmiş harap durumdaki köprüsü, sarp kayalıkları kuşatan kalesi ve yüzyılların yıpratıcı etkileriyle birlikte günümüze ulaşmış diğer yapıtlarıyla Artuklu, Eyyübi ve Akkoyunlu egemenliğinde yaşanan parlak günlerin izlerini anıtlarla sergilemiştir Hasankeyf (Fotoğraf:2).

Fotoğraf 3: Hasankeyf Kalesi'nde gurup vakti.

³ Abdüsselam Uluçam, *a.g.m.*, s.119-120.

Fotoğraf 4: Farklı dönemlere ait mimari eserlerden bir görüntüm.

Kuruluşu milattan önceye dayanan fakat kimler tarafından kurulduğu kesin olarak bilinmeyen şehirde, milattan sonra Bizanslılar ve ardından da Samanilerin hüküm sürdüğü bilinmektedir.⁴ Hasankeyf ilk defa 640 yılında Hz. Ömer döneminde İslamiyet'le tanışmış, Peygamber Efendimizin (S.A.V.) akrabası Cafer-i Tayyar'ın oğlu İmam Abdullah ile ünlü komutan Varkenna, Hasankeyf kuşatması sırasında şehit düşmüştür.⁵ Sırasıyla Emevilerin, Abbasilerin, Hamdanilerin ve Mervanilerin yönetimi altına giren şehir, bu yönüyle Anadolu'daki ilk Müslüman şehirlerden biri olma özelliğini de bünyesinde barındırmaktadır.⁶ Selçuklu komutanlarından Artuk oğlu Sökmen, 1101 yılında "Hisn-ı Keyfa Artukluları" adıyla bir devlet kurmuş ve Hasankeyf 130 yıl Artuklular'ın "Hisn-ı Keyfa" ve "Amida" (Diyarbakır) kollarının başkenti olmuştur.⁷

1232'de Artukoğullarının siyasi hâkimiyetine son veren Eyyübiler, verâseten onların kültürlerini devam ettirmişlerdir. XIII. yüzyılda Moğollar tarafından istila

⁴Halil Edhem, *Düvel-i İslamiye*, Milli Matbaa, İstanbul 1927, s.98.

⁵El-Vakidi, *Fütuhu's-Şam*, (Çev., Hasan Gülşen), C. II, Beyrut, İstanbul 2007, s.104-107.

⁶Abdüsselam Uluçam, "Hasankeyf'in Mimarlık Tarihi", *I. Uluslararası Batman Tarih ve Kültür Sempozyumu*, 15-17 Nisan 2008 / Batman, Baskıda, s.1; Burhan Zengin, *Hasankeyf Tarihi ve Tarihi Eserleri*, Samaha Turizm Yay., İstanbul 2001, s.69.

⁷Abdüsselam Uluçam, *a.g.m.*, s.1.

edilerek harabeye dönüştürülen kent, XIV. yüzyılda Eyyûbilerin kenti tekrar imar etmeye başlaması ile en parlak devrini yaşamıştır. 1461-1482 yılları arasında Akkoyunlu hâkimiyetinde kalan Hasankeyf, Karakoyunlu ve Mardin Beyleri arasında el değiştirek 1517 yılında Osmanlı hâkimiyetine girmiştir.⁸ Osmanlı devlet düzeni içerisinde Diyarbakır Beylerbeyliği'ne bağlı önce kaza sonra da sancak merkezi olarak giderek gelişme gösteren Hasankeyf, çevredeki aşiretleri idare eden hanedanın merkezi olmakla birlikte, iktisadi yönden de küçümsenmeyecek derecede ileri bir düzeye sahipti.⁹ 1526'da Güneydoğu Anadolu'da Mardin, Diyarbakır ve Antep'ten sonra fiziki görünüm ve nüfus açısından Urfa ile birlikte bölgenin dördüncü büyük şehri olan bu kent, on dört mahalleli bir şehir merkezi durumundaydı. Şehirde dört cami, otuz mescit, iki muallimhâne, on bir zaviye, iki kervansaray, kayseriye denilen yetmiş dükkanlı bir bedesten ve beş hamam haricinde yağ çıkarılan bir tahinhâne, debbağhâne, boyahâne, ve mumhâne gibi sanayi kuruluşlarının olduğu da bilinmekteydi.¹⁰

XVI. yüzyıldan itibaren gelişen yeni şartlar, bu yüzyılda önemli bir merkez teşkil eden Hasankeyf'i olumsuz yönde etkilemiş, Basra-Bağdat üzerinden gelen ana ticaret yolunun eski canlılığını yitirmeye başlaması, Osmanlı-İran savaşları ve İran ambargosunun ticarete önemli bir darbe vurması ile Hasankeyf¹¹ 1867 yılında Midyat'a, 1926'da Gercüş'e bağlı bir nahiye konumuna düşmüştür. 1990 yılında Batman'ın il yapılması üzerine de ilçe olarak buraya bağlanmıştır.¹²

⁸ Abdüsselam Uluçam, *a.g.m.*, s.1; Hüseyin Yurttaş, "Hasankeyf'te Artuklu, Eyyûbi, Akkoyunlu ve Osmanlı Dönemi Mimari Eserleri", *Türkler Ans.*, Yeni Türkiye Yay., C.VIII, Ankara 2002, s.100; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Nakış Yay., İstanbul 1997, s.229.

⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlular, Karakoyunlular Devletleri*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1984, s.250.

¹⁰ Mehtap Nasıroğlu, "Batılı Seyyahların Gözüyle Mardin ve Çevresi (Mardin, Nusaybin ve Hasankeyf)", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bilim Dalı Ortaçağ Anabilim Dalı, Şanlıurfa 2010, s.20-21.

¹¹ Abdüsselam Uluçam, *a.g.m.*, s.1-2; Yusuf Oguzoğlu, "Hasankeyf" mad., *DİA*, C.XVI, İstanbul 1997, s.366.

¹² Abdüsselam Uluçam, *a.g.m.*, s.1.

için riskli bir harekete girişerek el-Adil'in elinde bulunan Dımaşk'ı kuşatmış fakat başarılı olamamıştı. Dolayısıyla da el-Meliku'l-Efdal'in hükümdarlığı uzun sürmemiş, amcasının karşı hücumuna uğrayan el-Meliku'l-Efdal Mısır'dan çıkarılmıştır. Mısır'ı ele geçiren Melik Adil, bundan sonra Eyyûbi ülkesinin tek hâkimi olmuş, ülkenin kilit noktalarına kendi oğullarını naip olarak yerleştirmiş, kendisi de bunların üzerinde Eyyûbi meliklerinin sultanı olmuştur.²¹

Genel olarak Selahaddin Eyyûbi ve kardeşi Melik Adil'in Eyyûbi ülkesini feodal bir yapı altında tutmaya çalıştıkları görülmektedir. Bu durumun bilhassa el-Cezire ve Suriye için gerekli görülmesinin sebebi Mısır'ın tarihi boyunca merkezi bir yapı göstermesine karşılık, el-Cezire ve Suriye'de böyle bir geleneğin olmaması olarak gösterilebilir.²² Melik Adil ve 615/1218 yılında yerine geçen oğlu Melik Kâmil, ilk zamanlar feodal sistemi muhafaza etmeyi sağlamış, fakat bununla yetinmeyen Melik Kâmil, oldukça zor bir iş olan Eyyûbi ülkesini kendi mutlak hâkimiyeti altında bir bütün haline getirmeyi amaçlamıştı.²³ Bu nedenle önce kardeşi Melik Muazzam'la karşı karşıya gelmiş ve ona karşı diğer kardeşi Melik Eşref'le ittifak yapmıştır. Melik Muazzam'ın 624/1227 yılında ölümü ile Melik Kâmil'in amacını gerçekleştirme yönündeki büyük bir engel ortadan kalkmıştır. Böylelikle de Melik Kâmil, 626/1229 yılında Dımaşk'ı Melik Muazzam'ın oğlu Melik Nasır'dan almıştır. Fakat sonradan Dımaşk'ın kendisine verilmesi şartıyla Melik Kâmil'e yardım etmiş olan el-Cezire hâkimi kardeşi Melik Eşref'in şehri terk etmesine karşılık, kendisi de el-Cezire'deki Eyyûbi topraklarının neredeyse tamamını almış, böylelikle de Mısır ve el-Cezire, Melik Kâmil'in egemenliğine girmiştir.²⁴

Suriye melikleri, Melik Kâmil'in bu yayılımcı politikasına karşı, kendi nüfuz bölgeleri elden gitmeden birleşmeye ve Melik Kâmil'e karşı tavır almaya karar vermişlerdi. Melik Eşref etrafında birleşen Suriye'deki Eyyûbi melikleri ile Melik Kâmil arasında bir çatışma kaçınılmaz gibi görünüyordu. Fakat 635/1237 yılında Melik Eşref'in ölümü ile Melik Kâmil'in önündeki son engel de ortadan kalkmış ve Melik Kâmil 636/1238 yılında Dımaşk'ı ele geçirmiştir. Ancak Melik Kâmil, en

²¹Ramazan Şeşen, *a.g.m.*, s. 65-66; *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk.10b.

²²Eyyûbi Devletinde feodal yapı için bkz. A.N.Poliak, "The Ayyubid Feodalism", *JRAS*, s.428-432, 1939.

²³H. L. Gottschalk, *al-Malik al-Kamil von Egypten und Seine Zeit*, Wiesbaden 1958, s.22

²⁴*Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk.10b-11a.

büyük siyasi emelini gerçekleştirmeye çok az bir zaman kala vefat etmiştir.²⁵ Onun Mısır ve Suriye'yi tek bir hükümdarın yönetimi altında birleştirme ve mevcut feodal yapıya son verme planları ancak Eyyübi Devleti'nin halefi olan Memluklar tarafından gerçekleştirilmiştir.

El-Cezire'de Selahaddin Eyyübi devrinde başlayan Eyyübi hâkimiyetinde, 581/1185'de Meyyafarikın'ın alınması ile Eyyübiler'in Meyyafarikın kolu kurulmuş, Selahaddin Eyyübi, yeni ele geçirdiği bu bölgeyi yeğeni Takıyeddin Ömer'e vermiştir. Takıyeddin'in 587/1191 yılında ölümü üzerine oğlu Melik Mansur, babasından kendine kalan Hama'nın yanı sıra el-Cezire'deki Eyyübi topraklarının da sahibi olmuştur. Fakat henüz çok genç olan bu Eyyübi melikin bu kadar geniş bir bölgeye hâkim olmasını doğru bulmayan Selahaddin, el-Cezire'deki Eyyübi beldelerini onun elinden alarak kendi kardeşi Melik Adil'e vermiş, Melik Adil ise 596/1199 yılında oğlu Melik Faiz'i buraya vekil olarak tayin etmiştir.²⁶

Üç ana bölgeye ayrılan el-Cezire'de yer alan Diyarbakır bölgesinde, Eyyübilerin elindeki en önemli şehir olan Meyyafarikın,²⁷ Melik Adil tarafından 598/1201 yılında oğlu Melik Evhad'a verilmiştir. Melik Evhad, burada başarılı olmuş ve babası ile kardeşi Melik Eşref'in yardımıyla Ahlat, Muş ve Malazgirt'i ele geçirerek, bu bölgedeki Sökmenli hanedanına son vermiştir. Harput haricinde Eyyübi Devleti'nin kontrolünde olan El Cezire'nin ikinci bölgesi Diyar-ı Mudar'a Melik Adil, diğer oğlu Melik Eşref'i tayin etmiştir. Daha sonra burada Mardin Artukluları, Musul Zengileri ve Sümeysat'ta bulunan amcasının oğlu Melik Efdal aleyhine genişleyerek Rakka²⁸, Suruc²⁹ ve Re'sul Ayn'ı³⁰ topraklarına katacak olan Melik Eşref, 607/1210 yılında kardeşi Melik Evhad'ın ölümü ile onun elindeki topraklara da sahip olacak ve el-Cezire'deki Eyyübi nüfuzunun tek temsilcisi konumuna gelecektir. El-Cezire'nin üçüncü bölgesi olan Diyar-ı Rabi'a da ise Melik Adil'in

²⁵Ramazan Şeşen, *a.g.m.*, s.67; *Hisn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk.10b.

²⁶Angelica Hartmann, "al- Malik al- Mansur (gest. 617/ 1220) ein Ayyubidscher Regent und Geschichtsschreiber" *ZDMG*, C.XXXVI / 3, Berlin 1986, s. 572-573.

²⁷Amid'e bağlı en önemli beldelerden biri olan Meyyafarikın için bkz. Vladimir Minorsky, "Meyyafarikın", *İA*, M.E.Bas., C.V, İstanbul 1987, s.195-201.

²⁸Fırat üzerinde meşhur şehirlerden biri olan Rakka, Harran'a üç gün mesafededir. Bkz. E. Honigman, "Rakka", *İA*, M.E.Bas., C.IX, İstanbul 1988, s. 607-610.

²⁹El-Cezire bölgesinin Diyar-ı Murdar bölümü şehirlerinden olan Suruc, Harran'a yakın bir beldedir. Bkz. M. Plessner, "Suruc", *İA*, M.E.Bas., C. XI, İstanbul 1979, s.66-67.

³⁰Harran ve Nusaybin arasında yer alan, tatlı su kaynaklarıyla meşhur olan beldedir. Daha fazla bilgi için bkz. E. Honigman, "Re's-al-Ayn", *İA*, M.E.Bas., C.IX, İstanbul 1988, s.695-698.

diğer oğlu Melik Hafız, Ca'ber Kalesi'nde hüküm sürüyordu. Melik Eşref, 617/1220 yılından itibaren özellikle Meyyafarikın ve Ahlat çevresini kapsayan topraklarına kardeşi Melik Muzaffer Şihabeddin Gazi'yi naip olarak atamış fakat kardeşinin 621/1224 yılında kendisine isyan etmesi üzerine Meyyafarikın haricindeki tüm beldeleri onun elinden almıştır. Şihabeddin Gazi, Melik Eşref ölene kadar Meyyafarikın'daki bu durumunu korumuş fakat 626/1229 yılında Melik Eşref'in Dımaşk'ı ele geçirmesi, el-Cezire de bazı değişikliklerin olmasına sebep olmuştur. Melik Kâmil, kardeşi Melik Eşref'in Dımaşk'ı almasına rıza göstermesine karşılık, El-Eşref'in Diyar-ı Mudar'daki beldelerinden Harran, Rakka, Suruc ve Rasul-u Ayn'a sahip olmuş, böylelikle de el- Cezire bölgesi Melik Kâmil, Melik Muzaffer Şihabeddin Gazi ve Melik Eşref arasında paylaşılmıştı. Moğol tehdidinden kaçarak İran, Azerbaycan ve Doğu Anadolu taraflarına gelen Celaleddin Harizmşah, 1229 yılında Melik Eşref'in el Cezire'deki son büyük beldesi olan Ahlat'ı istila etmiştir.³¹ Bu gelişmeyi Anadolu Selçukluları ve Eyyübilerin ittifak kurarak, Celaleddin Harizmşah'ı Yassıçemen'de yenmeleri izlemiş, bu savaş sonrasında Melik Eşref, Ahlat'a yeniden sahip olmuş ise de Moğollara karşı bir savunma hattı kurmayı planlayan Alaaddin Keykubad'ın Ahlat'ı alması ile Anadolu Selçukluları ve Eyyübiler arasındaki ilişkiler bozulmuştur. Eyyübilerin Anadolu'ya girmeleri ve Selçuklulara yenilmelerinin ardından Moğol hücumları el-Cezire'yi alt üst etmiştir. Melik Eşref, Moğolların el-Cezire'de yaptığı büyük tahribatı görmeden 635/1237'de vefat etmiş, aynı yıl Alaaddin Keykubad'ın, bir yıl sonra da Melik Kâmil'in ölümünü el- Cezire'nin kargaşasında kalmasına yol açmıştır.³²

1.1. Anadolu Selçukluları

Eyyübi Devleti'nin kuzey komşuları arasında en güçlüsü Anadolu Selçukluları idi. Selahaddin Eyyübi'nin ölümünden sonra Eyyübi ailesi içerisinde çıkan taht kavgalarına karşın tek devlet olan Anadolu Selçukluları da bu sırada II. Kılıçarslan'ın ölümü nedeniyle iktidar mücadelesi yaşamaktaydı. Hemen hemen aynı tarihlerde sonuçlanan her iki devlet içindeki taht mücadelelerinin ardından 596/1200'de Melik Adil, Mısır'ı alarak Eyyübi Devleti'nin en büyük meliki olmuş; 597/1201'de

³¹Ramazan Şeyen, *a.g.m.*, s.67.

³²Muammer Gül, *a.g.m.*, s.90-93.

de de Rükneddin Süleymanşah kesin olarak Anadolu Selçuklu tahtına yerleşmiştir.³³ 600/1203 yılında Selahaddin Eyyûbi'nin büyük oğlu el-Efdal, Eyyûbi ailesi içindeki mücadelede hüsrana uğradığı için Anadolu Selçuklu hükümdarı Rükneddin Süleymanşah'ı tanımış ve bu durum da Anadolu Selçukluları'nun Eyyûbiler üzerindeki menfaatleri için sıklıkla kullanılmıştır.³⁴

Rükneddin Süleymanşah'tan sonra tahta çıkan ve devletin doğu bölgesi sınırdaki gelişmeleri yakından izleyen I. Gıyaseddin Keyhüsrev, 601/1204 yılında el-Eşref'in yanında Hasankeyf hâkiminin de yer almasına rağmen Harput'u muhasarası ve Eyyûbi nüfuzunun Harput'a sokulmak istenmesi üzerine derhal müttefiki olan Sümeysat hakimi el-Efdal yönetiminde 6.000 kişilik bir orduyu Harput'a göndermiş ve el-Eşref komutasındaki Eyyûbi-Artuklu ordusunu geri çekilmeye zorlamıştır.³⁵ Bununla beraber I. Gıyaseddin Keyhüsrev Eyyûbilerle karşı bir hücumla geçmemiş, O, her zaman el-Adil ve çocuklarına karşı Halep hakimi ez-Zahir ile münasebetlerini sıkı tutmuştur.³⁶

Anadolu Selçuklu-Eyyûbi münasebetleri açısından iki devletin kuvvetlerinin sıcak temasa geçmesi I. İzzeddin Keykavus zamanına rastlar. I. İzzeddin Keykavus, Anadolu'da Sinop'u fethetmiş ve Anadolu Selçukluları'nın denetiminden çıkan Antalya'yı da geri almıştır. Anadolu Selçukluları'nı, dünya ticaretinde söz sahibi bir konuma getirmek isteyen I. İzzeddin Keykavus, kuzeyden ve doğudan gelen ticari malların toplanarak Suriye sahillerine ulaşmasını sağlayan Halep'i ele geçirmeyi planlamıştır.³⁷ 613/1216 yılında Melik ez-Zahir'in ölümü ve hükümdarlık tahtına 3-4 yaşında bir çocuk olan Melik Aziz'in geçmesi, Keykavus'a aradığı fırsatı vermiştir. 614/1218 yılında I. İzzeddin Keykavus, yanında bulunan Sümeysat hâkimi Melik Efdal ile beraber Halep seferine çıkmış ve Melik Aziz'in annesi olan Halep melikesi de kendi kardeşi olan el-Cezire hakimi Melik Eşref'i yardıma çağırmıştır. Melik Eşref de sayıca az olan bir kuvvetle Halep'e gelmiş ve İzzeddin Keykavus ile karşılaşmadan önce gönderdiği casuslar aracılığıyla Anadolu Selçuklu ordusundaki

³³İbn Vasil, *Muferricu'ul Kurub fi Ahbar-ı Beni Eyyûb*, (Yay. hz., M. Hasaneyn Rabi'e), C.IV, Kahire 1972, s.281

³⁴Muammer Gül, *a.g.m.*, s.88.

³⁵Muammer Gül, *a.g.m.*, s.88 ; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2002, s. 277.

³⁶İbn Vasil, *a.g.e.*, s.217.

³⁷Salim Kuşcu, *Sultan I. İzzeddin Keykavus (1211-1220)*, TTK Yay., Ankara 1997, s.30.

komutanlardan bazılarını satın aldığına İzzeddin Keykavus'u inandırmıştır. Öncülerin yenilgisi üzerine ihanete uğradığını düşünen İzzeddin Keykavus, Halep önlerinden çekilmek zorunda kalmış, böylelikle de Anadolu Selçukluları ile Eyyübiler arasında Kuzey Suriye hâkimiyeti için meydana gelen ilk çatışma Eyyübilerin galibiyeti ile sonuçlanmıştır.³⁸

Eyyübi ve Anadolu Selçuklu devletleri arasında ilişkilerin en hararetli olduğu dönem olan I. Alaaddin Keykubad döneminde yaşanmıştır. Alaaddin Keykubad'ın tahta çıkar çıkmaz ağabeyinin savaş halinde olduğu Melik Eşref'le ittifak yapması ile iki devlet arasında başlayan iyi ilişkiler kısa zaman sonunda yerini gerginliğe bırakmıştır. Çünkü her iki devlet de Doğu Anadolu'da yayılmacı bir politika izliyor ve karşı karşıya gelmeleri kaçınılmaz görünüyordu. 622/1226 yılında Melik Eşref, kendisine karşı Melik Muazzam tarafından oluşturulan ittifaka dahil olan Artuklu hükümdarı Melik Mesud'dan müttefiki olan Alaaddin Keykubad'ın sefere çıkmasını istemiş, Keykubad da çıktığı bu sefer sonucunda Kahta ve Çemişkezek'i almıştır. Fakat durumun vahametini anlayan Melik Mesud'un el-Eşref'e bir mektup yazarak ona karşı kurulan ittifaktan ayrıldığını bildirmesi üzerine el-Eşref de müttefiki olan Keykubad'a bir mektup yazarak artık seferi durdurmasını istemiştir. Keykubad'ın bu mektuba kulak asmaması üzerine, Melik Eşref, kendi kumandanlarından İzzeddin b. Bedr komutasındaki 10.000 kişilik bir orduyu Hasankeyf hâkiminin yardımına göndermiştir. Ancak Eyyübi-Artuklu ordusunun mağlup olması ve İzzeddin b. Bedr'in esir düşmesinin ardından Hasankeyf Artukluları, Alaaddin Keykubad'ı tanımıştır.³⁹ Bununla beraber Alaaddin Keykubad, doğuda beliren Celaleddin Harezşah tehdidine karşı Eyyübilere yakınlaşmak istemiş ve bu sebeple İzzeddin b. Bedr'i serbest bıraktığı gibi Melik Eşref ve Melik Kâmil'in kız kardeşleri olan Gaziye Hatun binti Melik Adil ile evlenmek istediğini, bu iki Eyyübi Sultanı'na bildirmiştir. Bu sayede iki devlet arasında akrabalık bağının yanı sıra maddi-manevi bir gönül bağı da oluşturulmuştur. Bu sıralarda Celaleddin Harizmşah ile olan ilişkilerini de iyi tutmaya çalışan Alaaddin Keykubad, Harizmşah'ın 626/1229 yılında Ahlat'ı istilasını etmesi üzerine ilişkilerine yön verecek yeni bir strateji

³⁸Salim Koca, a.g.e., s.58.

³⁹Remzi Ataoğlu, "Artuklu- Eyyübi İlişkileri", E.Ü.T.İ.D., S.X, İzmir 1995, s.86-87; Emine Uyumaz, "Sultan I. Alaaddin Keykubad Devri Selçuklu Tarihi", Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1997, s.49-52.

belirlemiştir⁴⁰, Harizmşah'ın sağ duyulu davranmasını isteyerek Anadolu Selçuklu Devleti'nin doğu sınırını tehdit edici bir takım huzursuzluklardan vazgeçmesini öğütlemiştir. Fakat Harizmşah'ın durumu umursamaması üzerine Alaaddin Keykubad, akrabası olan Eyyübi hancedanına meyletmış ve bu durum 637/1230 yılında Yassıçemen ovasında, Selçuklu-Eyyübi müttefik kuvvetlerinin Celaleddin Harizmşah'ı mağlubiyete uğratması ile sonuçlanmıştır.⁴¹

630-634/1232-1236 yılları arasındaki dönem, Anadolu Selçukluları ile Eyyübi ilişkileri açısından buhranlı bir dönemdir. 630/1232 yılında Keykubad, Ahlat'ı ele geçirirken Melik Kâmil de Hasankeyf ve Amid'i ele geçirmiştir. Melik Kâmil'in Hasankeyf ve Amid'i ele geçirdikten sonra bölgeden çekilmesi üzerine Alaaddin Keykubad, Mardin Artuklu hâkiminin teşviki ile bölgeye bir sefer düzenleyerek Ruha'yı ve Harran'ı zapt etmiştir. Bu durum üzerine harekete geçen Melik Kâmil diğer Eyyübi melikleri ile birleşerek Anadolu'ya girmiş fakat Eyyübi ordusu içerisinde çıkan bazı anlaşmazlıklar Melik Kâmil'in geri çekilmesine sebebiyet vermiştir. Bu sefer sırasında Eyyübileri destekleyen Harput Artuklularına da Alaaddin Keykubad tarafından son verilmiştir.⁴² 632/1234 yılındaki bu başarısız seferden iki yıl sonra Melik Kâmil, Harran ve Ruha'yı Anadolu Selçukluları'ndan geri almış, bu tarihten sonra da Melik Eşref'in önderliğini yaptığı Suriye'deki Eyyübi meliklerinin, Melik Kâmil'e cephe almaları sebebiyle Eyyübiler, Anadolu ile ilgilenememişlerdir. 635/1237'de önce Alaaddin Keykubad, birkaç ay sonra el-Eşref, 636/1238'de de Melik Kâmil, Halep'i itaati altına almak için çıktığı seferde vefat etmiştir.⁴³

1.2.Zengiler

Eyyübi Devleti'nin içinden çıktığı Zengi Atabeyliği, 1146-1174 yılları arasında Halep'i merkez edinerek el-Cezire, Suriye ve Mısır'ı elinde tutan Nureddin Mahmud zamanında gücünün zirvesine ulaşmıştır. Fakat Nureddin Mahmud'un ölümü ve

⁴⁰Emine Uyumaz, *a.g.iz.*, s.85-87.

⁴¹Aydın Taneri, *Celaleddin Harzemşah ve Zamanı*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1977, s.71-72; Emine Uyumaz, *a.g.iz.*, s.60-69.

⁴²Remzi Ataoğlu, *a.g.m.*, s.89; Emine Uyumaz, *a.g.iz.*, s.90-93.

⁴³Emine Uyumaz, *a.g.m.*, s.93-94.

bölgede yeni bir güç olarak Selahaddin Eyyûbi'nin ortaya çıkması bu devletin çöküşünün başlangıcı olmuştur.⁴⁴

Zengi hanedanlığı da Eyyübiler ve Artuklular gibi pek çok kola ayrılmıştır. Bunların en güçlüsü olan Halep Zengileri, 1185 yılında Selahaddin hâkimiyetini tanıyan ilk Zengi kolu olmuş, bu tarihten sonra ise biri Musul diğeri Sincar' da olmak üzere iki Zengi kolu yaşamaya devam etmiştir.⁴⁵ Sincar kolu esasen Musul'dan kopma olduğu için buraya hakim olan Zengi hükümdarları devamlı olarak Musul ile rekabet içerisinde olmuş, 1170 yılında ölen Musul hükümdarı Mevdud'un, yerine büyük oğlu II. İmameddin Zengi'yi vasiyet etmesine rağmen Musul ümerasının isteğiyle diğeri oğlu II. Seyfeddin Gazi Musul tahtına geçirilmiştir. Bunun üzerine II. İmameddin Zengi, amcası olan Halep hâkimi Nureddin Mahmud'un yardımı ile Sincar'ı almış, Musul'un kardeşi II. Seyfeddin Gazi'ye verilmesi de Sincar hâkimlerinin Musul tahtı üzerinde hak iddia etmelerine sebep olmuştur.⁴⁶

589/1193 yılında Musul tahtına Zengi ailesinin son büyük hükümdarı Nureddin Arslanşah geçmiştir. İlk zamanlar iktidar, Musul naibi Mücahiddin Kaymaz'ın elindeyken, 1198 yılında Musul'un tek hâkimi haline gelen Arslanşah, el-Cezire'de artık çökme noktasına gelen Zengi otoritesini yeniden sağlamayı amaçlamıştır. Selahaddin'in ölümü ile Eyyûbi ailesi içerisinde meydana gelen karışıklıklardan yeterince istifade eden Arslanşah, Sincar Zengileri ile Musul Zengilerini birlikte hareket eden bir güç haline getirmeyi planlamış bu da Arslanşah'ı Sincar'da hüküm süren Kubbeddin Muhammed ile zaman zaman dostane zaman zaman da düşmanca ilişkiler içine girmeye zorlamıştır. Fakat Arslanşah'ın bu konudaki çabaları Sincar ve Musul Zengilerinin ortak hareket etmesine yetmemiş, 1198 yılında Nusaybin'e hakim olma mücadelesinin sebep olduğu çıkar çatışması, iki Zengi kolunun arasına nifak girmesine yol açmıştır. Kubbeddin de bu mücadelede Melik Adil ile anlaşma yaparak Nusaybin'in Sincar Zengilerinde kalmasına katkıda bulunmuştur.⁴⁷

⁴⁴Ramazan Şeşen, *a.g.m.*, s.62.

⁴⁵Coşkun Alptekin, "Musul Atabeyliği Zengiler", *Tarihte Türk Devletleri*, C.II, Ankara Üniv. Rektörlüğü Yay., Ankara 1987, s.425.

⁴⁶Zengi hanedanlığının Musul ve Sincar kolu için bkz. Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul Üniv.Yay., İstanbul 1985, s.218-222.

⁴⁷H.L.Gottschalk, *a.g.e.*, s.41.

601/1204 yılında Kutbeddin'in el-Adil adına hutbe okutması üzerine, Nureddin Arslanşah tekrar Nusaybin üzerine yürütmüş ve şehri zapt etmiştir. Kutbeddin, bu sefer el-Cezire'deki Eyyûbi nüfuzunun temsilcisi durumundaki Melik Eşref'i yanına çağırılmış, Melik Eşref de aynı yıl Nureddin Arslanşah'ı ağır bir yenilgiye uğratmıştır. Sincar'la ortak hareket etmenin mümkün olmadığını gören Arslanşah, Melik Adil ile ittifak yaparak Zengiler'in bu kolunu ortadan kaldırmaya karar vermiştir. Fakat Arslanşah, daha sonra böyle bir hareketin Melik Adil'in el-Ceziredeki nüfuzunu artıracaklarını fark ederek bu ittifaktan ayrılmış ve Anadolu Selçukluların ile beraber Sincar hâkimi Kutbeddin ve Halep hâkimi el-Zahir'in de içinde bulunduğu el-Adil karşıtı bir ittifak kurmuştur. Bir müddet sonra Nureddin Arslanşah ölmüştür.⁴⁸

608/1211 yılında Arslanşah'ın ölümüyle yerine geçen çocukları hüküm sürmeye başladılarsa da asıl gücün O'nun kölesi Bedreddin Lü'lü'nün elinde olduğu bilinmekteydi. Lü'lü, Musul'un kaderinin el-Cezire'de gittikçe nüfuzu kuvvetlenen Eyyûbi hanedanı ile iyi geçinmeye bağlı olduğunu anladığı için Melik Eşref'in en sadık müttefiki olmuş ve böylece Erbil hâkimi Muzafereddin Gökbörü'nün Musul üzerindeki emellerini sonuçsuz bırakmıştır. Lü'lü, Melik Eşref'i en zor durumlarda bile terk etmemiştir. Bununla beraber Melik Eşref de Musul'un Lü'lü için taşıdığı önemi biliyordu. Çünkü Musul, el-Cezire'ye doğrudan yönelecek bir tehlikeye karşı anahtar konumundaydı. Celaleddin Harizmşah'ın Yakınoğu'da görülmesi ile şehrin öneminin daha da artmasına rağmen Lü'lü, bölgedeki pek çok yöneticinin aksine Melik Eşref'e bağlılığını sürdürerek Celaleddin'i de karşısına almış, bununla beraber Gökbörü'nün Musul'a yönelttiği üç tehlikeli saldırıyı el-Eşref'den aldığı yardım sayesinde defetmiştir.⁴⁹ Melik Eşref'in 626/1229 yılında Dimaşk'ı zapt etmesi ve el-Cezire'deki topraklarını ağabeyi el-Kâmil'e vermesi, Musul ile olan münasebetlerini oldukça azaltmıştır. Zengilerin diğer kolu olan Sincar ise 617/1220 yılında Melik Eşref tarafından ele geçirilmiştir.⁵⁰

⁴⁸K.V.Zettersteed, "Nuraddin Arslanşah", İA, Milli Eğitim Bas., C. IX, İstanbul 1988, s.358; bkz. Erdoğan Merçil, a.g.e., s.221.

⁴⁹Erdoğan Merçil, a.g.e., s.222.

⁵⁰Ramazan Şeşen, a.g.m., s.67.

1.3.Artuklular

Anadolu Fatihî Alpaslan'ın Türkmen beylerinden biri olan Artuk'un oğulları tarafından kurulan bu hanedan, Amid-Hısnkeyfa, Mardin ve Harput olmak üzere⁵¹ üç kola ayrılmıştır. XIII. yüzyılda Doğu Anadolu'da stratejik önemlerini koruyan bu devletler, hem Eyyûbiler ile Anadolu Selçukluları arasında tampon bir bölge vazifesi görmüş, hem de bu iki devletin arasında zaman zaman çıkan sürtüşmelerin en temel sebeplerinden biri olmuşlardır. Doğu Anadolu'da yer alan bu Artuklu kollarının başında artık I. Sökmen, I. İlgazi ve Belek gibi beyler bulunmuyordu. Bir zamanlar Haçlılara karşı İslam dünyasının en kuvvetli müdafileri arasında yer alan Artuklu beyleri, XIII. yüzyıl başlarına gelindiğinde çevrelerindeki güçlü devletlere karşı bir denge politikası uygulayarak beyliklerinin devamını amaçlıyorlardı. Bununla beraber her Artuklu kolu farklı bir siyaset takip ediyor, bu da belirli bir menfaat etrafında birleşerek güçlü bir politika izlemelerine engel oluşturuyordu. Örneğin Mardin Artukluları 599/1202 yılında Eyyûbi Sultanı Melik Adil'e açıkça cephe almış ve Nureddin Arslanşah'la beraber el-Adil'e karşı bir ittifak oluşturmuşlardı. Çünkü Eyyûbi nüfuzu el-Cezire'de giderek artıyordu. El-Adil, Mardin hâkiminin bu hareketi üzerine oğlu el-Eşref'i Mardin muhasarası ile görevlendirmiş, Mardin ise bu muhasarada zor anlar yaşamıştı. Buna karşın Hasankef Artuklu hükümdarı Nasıreddin Mahmud, el-Adil'in müttefiki olduğu için kendi ailesinden olan Mardin hâkimine hiçbir surette yardım etmemiş ve Mardin, Halep hâkimi Melik Zahir'in aracılığıyla kuşatmadan kurtarılmıştır.⁵² Özellikle Melik Eşref'in el-Cezire'de nüfuzunu aşırı derecede artırmış olması Mardin hâkimini, Eyyûbiler aleyhine girişilen her teşebbüsün içerisinde yer almaya teşvik etmiştir. Hasankef Artukluları da el-Eşref'in artan nüfuzundan endişe etmiş ve zamanla Celaleddin Harizmşah, Alaaddin Keykubad gibi Melik Eşref'e rakip hükümdarlarla ittifaktan geri kalmamışlardır.⁵³

Artukluların bir diğer kolu olan Harput Artukluları da ilk zamanlar Anadolu Selçuklularını tanyordu. Çünkü Harput, Meyyafarıkın ve Ahlat'ı elinde tutan Eyyûbi melikleri tarafından cazibeli bir yer olarak görülüyordu. 602/1205 yılında Melik

⁵¹Coşkun Alptekin, "Artuklular" mad., *DİA*, C.III, İstanbul 1991, s.415.

⁵²Remzi Ataoğlu, *a.g.m.*, s.81.

⁵³Ramazan Şeşen, *a.g.m.*, s.66-67.

Eşref'in Hasankeyf Artukluları ile birleşerek Harput'u muhasara etmesi ve I. Gıyaseddin Keyhüsrev tarafından gönderilen takviye birlikleri sayesinde Harput'un kurtulması, Harput Artuklularını Anadolu Selçukluları'na yaklaştırdı. Fakat Alaaddin Keykubad'ın yaklaşan Moğol tehdidine karşı 627/1230 yılından itibaren Doğu Anadolu'yu, Anadolu Selçuklu Devleti egemenliği altında birleştirme ve böylece muhtemel bir Moğol saldırısı karşısında çıkabilecek huzursuzluğu önleme planı gereğince Anadolu'nun doğusunda yayılmacı bir politika izlemesi, Harput Artukluları'nın son hükümdarı Nureddin Artuk'u Eyyübilere yaklaştırdı. 631/1233 yılında Melik Kâmil'in, Alaaddin Keykubad tarafından ele geçirilen Eyyübi topraklarını kurtarmak amacıyla Anadolu'ya girmesi sırasında Nureddin Artuk el-Kâmil'i desteklemişti. Hatta Anadolu'da ilerlemekte zorlanan Eyyübi ordusunun Anadolu'ya rahatça girmesi için kendi topraklarını onlara açarak büyük bir kumar oynamıştır. Eyyübi ordusu, melikler arasında çıkan iç huzursuzluk yüzünden mağlup olmuş ve geri çekilmiştir. Bu surette Nureddin Artuk'un tutunduğu tek dal da kırılmış ve Alaaddin Keykubad 632/ 1234 yılında Artukluların bu koluna son vermiştir.⁵⁴

Hasankeyf Artuklularının da sonu pek farklı olmamış, onlar da Eyyübi-Anadolu Selçuklu mücadelesi sırasında ortadan kaldırılmıştır. Fakat onlara son veren Anadolu Selçukluları değil, Eyyübililer olmuştur. Harput Artuklularının yıkılmasından yaklaşık iki yıl önce Melik Kâmil ve Melik Eşref Amid'i kuşatmış. 630/1232 yılında önce Amid daha sonra da Hasankeyf'in ele geçmesiyle Artuklular'ın bu kolu da sona ermiştir. Böylelikle de Anadolu Selçukluları ve Eyyübilerin devamlı surette ele geçirmeyi arzuladıkları ticari yolların önemli bir konağı durumunda olan Amid ve Hasankeyf şehirleri bütün zenginlikleri ile Eyyübilere geçmiştir.⁵⁵

Yukarıda da kısaca özetlendiği üzere Artuklu kolları ortak bir menfaat etrafında birleşmedikleri için, bu durum onların çevrelerindeki güçlü devletler karşısındaki güçsüzlüklerini daha da artırıcı bir etken olmuş, aynı anda iki farklı Artuklu kolu, iki farklı ittifakın içinde yer alarak karşı karşıya gelmişlerdir. Sergiledikleri bu dağınık siyaset Mardin Artukluları haricindeki diğer iki Artuklu kolunun sonunu hazırlamıştır.

⁵⁴Emine Uyumaz, *a.g.m.*, s.88-91.

⁵⁵Erdogan Merçil, *a.g.e.*, s.245.

2.MELİK EŞREF İLE MELİK KÂMİL'İN HASANKEYF ARTUKLULARI'NA SON VERMELERİ VE DEĞİŞEN DENGELER

Türk tarihinin dönüm noktalarından biri olarak kabul edilen Yassıçemen savaşı⁵⁶ sonunda ordusunu kaybeden Celaleddin Hârizmşâh⁵⁷, Moğollar'dan kaçarken bir Kürt eşkıya tarafından öldürülmüş, bu da el-Cezire bölgesinin siyasi bir iktidarsızlık ortamına sürüklenmesine sebep olmuştur. Harizmşâh'ın ölümüyle başıboş kalan askerleri, sık sık Selçuklu ve Eyyûbi topraklarını yağmalamış, Moğollar da artık kendilerini durduracak bir engel kalmadığı için Doğu Anadolu ve Kuzey Suriye'nin içlerine kadar akınlar yapmışlardır. Harezmîlerin ve Anadolu Selçuklularının bir kısmının bölgedeki Eyyûbi meliklerinin hizmetine alınması ise, Harezm askerlerinin yapmış olduğu yağma hareketlerini kısmen de olsa durdurmuştur. Fakat her şeye rağmen Moğolların, Doğu Anadolu ve el-Cezire'de zaman zaman yaptıkları ve büyük zararlarla sonuçlanan akınlarının önüne geçilememiştir.⁵⁸

Moğolların bu akınlarından rahatsızlık duyan Eyyûbi meliklerinin başında Melik Kâmil geliyordu. Melik Kâmil, kardeşi Melik Eşref'e Dımaşk'ı teslim etmiş ve karşılığında da kardeşinin el-Cezire'deki beldelerinden Harran, Suruc ve Ruha gibi önemli merkezleri almıştır. Moğollar da özellikle Melik Kâmil'e ait olan el-Cezire'deki beldelerde büyük tahribatlar meydana getirmiştir.⁵⁹

Melik Kâmil, 629/1231 yılında kardeşi Melik Eşref ve Mısır ordusu ile Dımaşk üzerinden el-Cezireye gelmiş ve burada kendi beldesi olan Harran'da konaklamıştır. Her ne kadar bu seferin görünürdeki sebebi el-Cezire'deki Moğollara gözdağı vermek gibi görünse de asıl amaç Melik Kâmil'in ani bir hücumla Amid'i ele geçirmek istemesiydi. El-Cezire'ye yönelik Moğol akınları, Melik Kâmil'e Amid seferi için son derece önemli bir kamufraj görevi üstlenmiş, Amid hükümdarı Melik Mevdud'un bu saldırıya hazırlıksız yakalanışı da bu planın başarısını ortaya koymuştur. Seferin Moğollar üzerine yapılacağını sanan Melik Mevdud, veziri aracılığıyla Melik Kâmil'e çok kıymetli hediyeler göndermiş, Artuklu veziri de

⁵⁶Savaşın ayrıntıları için bkz. İbnü'n- Nazif el- Hamevi, *Tarihü'l-Mansuri*, (Yay. Haz. Ebu'l-lyd Dudu), Cezayir 1981, s.209.

⁵⁷Mülkrimin Halil Yinanç, "*Celaleddin Harzemşah*" mad., *DİA*, C. III, İstanbul 1988, s.49-53.

⁵⁸İbnü'n- Nazif, a.g.e., s.209-215.

⁵⁹Ramazan Şeşen, a.g.m., s.362-363.

Harran'da hem Melik Kâmil hem de Melik Eşref'le karşılıklı görüşme imkanı bulmuştur. Melik Kâmil'in Amid hâkiminden gelen hediyeleri kabul etmesine karşılık Melik Eşref, Amid hâkiminin gönderdiği hediyeleri reddetmiş hatta Artuklu vezirini Harran'da alı koyarak gitmesine izin vermemiştir. Melik Eşref'in bu tavır gütmesinde Amid hâkiminin daha önce Celaleddin Harezşah'ı desteklemiş olmasının rolü tartışılmazdır.⁶⁰

Melik Kâmil ve Melik Eşref, sefer için gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra Ruha'ya doğru yola çıkmıştır. Her iki melikin de kardeşi olan Melik Muzaffer Şihabeddin Gazi'nin de askerleriyle birlikte gelerek ağabeylerine katıldığı muhtemeldir.⁶¹

Melik Kâmil'in Amid üzerine yaptığı bu seferin asıl sebebi, Irak ve İran'dan gelen ticari yolları, Akdeniz ve Karadeniz'e bağlayan önemli bir kavşak noktası durumundaki Amid'i ele geçirmek ve böylelikle de Anadolu Selçuklular ve Eyyûbiler arasında bir rekabet sorunu haline gelen Amid meselesini kökünden çözmektir.⁶² Diğer yandan Melik Kâmil, Amid gibi müstahkem bir merkezi ele geçirerek Suriye'deki önemli merkezleri elinde tutan Eyyûbi ailesine mensup diğer hanedan üyelerine karşı üstünlük kurma politikası güdüyordu. Amid'in ele geçirilmesi durumunda Melik Kâmil, el-Cezire'de önemli bir üs elde etmiş olacak, böylelikle de Suriye'yi hem Mısır hem de el-Cezire yönünden kontrol altına alacaktı. Fakat Melik Kâmil'in Amid üzerine yapacağı bu seferi meşru bir zemin üzerine kurması şarttı. Amid hâkimi Melik Mevdud'un kadınlara olan aşırı düşkünlüğü, Melik Kâmil'in eline aradığı ilk fırsatı vermiş⁶³, Amid hâkiminin daha önce Harizşah'la birleşerek Eyyûbi hanedanı aleyhine ittifak kurması ise ikinci büyük fırsatı oluşturmuştur.⁶⁴

Melik Kâmil'in el-Cezire'ye, Moğollar ile uğraşmak amacıyla geldiğine inanan Amid hâkimi Melik Mevdud, Eyyûbi ordusunun asıl hedefinin Amid olduğunu anladığında çok geç kalmıştı. 629/1231 yılının Zilhicce (Ağustos- Eylül)

⁶⁰Ibnü'n-Nazif, a.g.e., s.236.

⁶¹Ibnü'n-Nazif, a.g.e., s.236-237.

⁶²Amid'in ticari önemi için bk. Nejat Göyünç, "Diyarbakır" mad., *DİA*, C.IX. İstanbul 1994, s.464-465.

⁶³Ibn Vâsil, a.g.e., s.12.

⁶⁴Remzi Ataoğlu, "Hisn Keyfa Artuklu Devleti", AÜDTCE, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1989, s.152.

ayında Eyyûbi ordusu, Amid önlerine gelmiş ve şehir bu sefere hazırlıksız yakalanmıştı.⁶⁵

Amid'in Eyyûbi ordusu tarafından kuşatılması üzerine halife, Melik Kâmil'e elçi yollayarak onu bu muhasaradan vazgeçirmeye çalışmışsa da bu girişim de başarılı olamamış, Anadolu Selçuklu Sultanı Alaaddin Keykubad ise Amid hâkimine elçi yollayarak yanında olduğunu bildirmiş fakat doğrudan bir destekte bulunmamıştır. Öte yandan Mardin Artuklu hükümdarı Nasıreddin Artukarslan, Eyyûbi sultanı el-Kâmil ile diğer meliklere değerli hediyeler takdim etmenin yanında 1000 kişilik bir Mardin Artuklu kuvvetini de Eyyûbi ordusunun hizmetine göndererek itaatini bildirmiştir.⁶⁶

Melik Kâmil ve Melik Eşref şehri mancınık yağmuruna tutunca, Amid hâkimi bir süre direnmiş fakat daha sonra yeterli asker ve zahireye sahip olmadığı için surlarının sağlamlığıyla meşhur olan Amid Kalesi'ni teslim etmeye karar vermiştir. Melik Mevdud, Eyyûbi ordusunda bulunan Hama hâkimi Melik Muzaffer ve Halep askerlerinin komutanı durumunda olan Şemseddin Sevvab'a elçi göndererek, onlardan Melik Kâmil ve Melik Eşref ile aralarında barış elçiliği yapmalarını hususunda ricada bulunmuş, bunun üzerine durum Melik Kâmil'e arz edilmiş ve O' da Melik Mevdud'a bir mendil göndererek kaleyi teslim etmesi karşılığında kendisini bağışlayacağını bildirmiştir. Daha sonra ise Melik Mevdud, bu mendili boynuna bağlayarak kaleden aşağıya inmiş böylelikle de Eyyûbi askerleri Amid'i ele geçirmişlerdir.⁶⁷

Melik Kâmil, Amid çevresindeki diğer kaleleri de Melik Mevdud'un aracılığı ile ele geçirmiştir. Eyyûbi kuvvetlerine karşı asıl direnişi Amid Artuklularının ilk merkezi olan Hasankeyf göstermiş ve bu sırada Hasankeyf'te hüküm süren Melik Mevdud'un kaynaklarda adı geçmeyen oğlu kaleyi Eyyûbiler'e teslim etmemekteki kararlılığına devam etmiştir. Melik Kâmil, Amid'i ele geçirdikten sonra burada bir takım düzenlemeler yaparak oğlu Melik Salih Necmeddin Eyyûb'u kendisine naip olarak tayin etmiştir. Bundan kısa bir süre sonra kardeşi Melik Eşref'i, Hasankeyf'in

⁶⁵ Önder Kaya, *Selahaddin Sonrası Dönemde Anadolu'da Eyyûbiler*, Yeditepe Yay., İstanbul 2007, s.228.

⁶⁶ İbnü'n-Nazif, a.g.e., s.236-237; bkz. Remzi Ataoğlu, a.g.e., s.152.

⁶⁷ İbnü'n-Nazif, a.g.e., s.237.

zaptına memur eden Melik Kâmil, Amid'i zapt etmek için kendisine yardıma gelen Mardin Artuklu askerlerinin de geri dönmelerine izin vermiştir.⁶⁸

Melik Eşref, yanına aldığı Eyyûbi askerleriyle 629/1231 yılının sonbahar mevsimi başlarında Amid'den harekete geçerek Hasankeyf'e yönelmiştir. Bu arada Hasankeyf'te Melik Mevdud'un oğlunun Eyyûbi kuvvetlerine karşı direnişe geçtiğini duyan el-Cüveyde, en-Necm ve Banase Kaleleri de Eyyûbilere teslim olmayı reddederek "Hısn Keyfa teslim olursa biz de savaşız teslim oluruz" şeklinde şart öne sürmüşlerdir. Melik Eşref, Hasankeyf'i bir süre kuşatma altına aldıktan sonra kış mevsimini geçirmek üzere kendi beldelerinden olan Sincar'a gelmiş, ilkbaharla beraber Melik Eşref bu sefer yanına Hama hâkimi Melik Muzaffer ve Ca'ber Kalesi hâkimi olan kardeşi Melik Hafız'ı da alarak ikinci kez Hasankeyf'e yönelmiştir.⁶⁹

Bu sefer sırasında Melik Eşref, Amid Hâkimi Melik Mevdud'u da beraberinde Hasankeyf'e getirmiştir. Melik Eşref, kuşatmanın uzaması üzerine Melik Mevdud'u devreye sokmuş ve kendisinin emriyle Melik Mevdud, surlarının altına gelerek kaledeki müdafilere şu şekilde seslenmiştir: "Sultan Melik Kâmil'in adamlarına kaleyi teslim ediniz. Zira o bana iyilik etti. Beni onun ihsanlarından mahrum bırakmayın". Melik Mevdud'un bu sözlerine karşılık Hasankeyf Kalesi'ndeki ümerânın bir kısmı daha önce Hasankeyf'i kimseye devretmeme hususunda Melik Mevdud'un kendilerine ettirdiği yemini hatırlatmış ve eğer bu yeminin geçersiz olduğuna dair bir fetva çıkarılırsa kalenin teslim edileceğini söylemişlerdir. Fakat kaledekilerin istediği fetva getirilmesine rağmen müdafiler, kaleyi teslim etmekten vazgeçmişlerdir.⁷⁰

Aslında Hasankeyf Kalesi'nin yönetiminin ümerâdan dört kişinin elinde olduğu bilinmekteydi. Bu dört emir, Melik Mevdud'un oğlunu kale içinde ata bindirerek, başına da çetr açmak suretiyle yeni Hasankeyf hükümdarı ilan etmişlerdi. Yine bu dört emir, hazineden de 60.000 Mısır dinarı alarak kendi aralarında paylaşmışlardı. Dolayısıyla bu dört emir kendi menfaatleri için Melik Mevdud'un oğlunu direnişe devam etmesi konusunda tahrik etmişlerdir.⁷¹ Bununla birlikte Hasankeyf'teki genç Artuklu meliki, belki Eyyûbi ordusunun muhasarasından yorulduğu ve bu

⁶⁸İbnü'n- Nazif, a.g.e., s.243.

⁶⁹Onder Kaya, a.g.e., s.230.

⁷⁰İbnü'n- Nazif, a.g.e., s.246-247.

⁷¹İbnü'n- Nazif, a.g.e., s.247.

muhasarının sonunda başına kötü bir şeyin gelmesinden endişe ettiği için, belki de kaledeki emirlerin baskısından yıldıdığı için bir gece kaleden inerek Melik Eşref'e teslim olmuş, bu durum karşısında çaresiz kalan kaledeki emirler de canlarına ve mallarına dokunulmaması karşılığında kaleyi el-Eşref'e teslim etmişlerdir. Melik Eşref, kaleyi Melik Kâmil adına Şemseddin Sevvab'a teslim etmiş ve burada daha fazla oyalanmadan Hasankeyf Kalesi ile direnen diğer kaleleri de teslim alarak Dımaşk'a yönelmiştir. Burada ağabeyi Melik Kâmil ile buluşan Melik Eşref, Dımaşk'ta bir süre kaldıktan sonra Amid hâkimini de yanlarına alarak ağabeyi ile beraber Mısır'a gitmişlerdir.⁷²

Tüm bu gelişmeler ile birlikte yaklaşık 130 yıl yaşayan Hasankeyf-Amid Artukluları tarih sahnesinden silinmiştir. Kaderin tuhaf bir cilvesi olmalı ki Hasankeyf Artukluları, en önemli merkezleri olan Amid'i bir Eyyûbi hükümdarı olan Selahaddin Eyyûbi sayesinde kazanmıştır. Fakat bu devletin sonu da Selahaddin Eyyûbi'nin yeğenleri olan Melik Kâmil ve Melik Eşref'in elinden olmuştur.

Amid ve Hasankeyf'in Eyyûbiler tarafından ele geçirilmesi ile Anadolu Selçukluları ve Eyyûbiler arasındaki tampon bölge de ortadan kalkmış ve bu durum Ortadoğu'nun iki güçlü devletinin sıcak temasa geçmesine sebep olmuştur. Nitekim Amid'in Eyyûbilerin eline geçmesini, Alaaddin Keykubad hiç de iyi karşılamamış ve 631/1233 yılında Eyyûbi askerleri, Keykubad'ın elindeki Gerger ve Keferzak kalelerine saldırırken, Selçuklu askerleri de Eyyûbilere ait olan, Erzen ve Meyyafarıkın şchirleri çevresini yağmalamışlardır.⁷³

⁷²İbnü'n-Nazif, a.g.e., s. 247-248; Sibt İbnü'l Cevzi: Melik Eşref'in Hasankeyf'i zapt ettiği zaman sarayda Hasankeyf halkından 500 kadar kız bulunduğunu ve bunların sarayda zorla alıkonduğunu tespit ettiğini bizzat el-Eşref'in ağzından aktarmıştır. (Bkz. Sibt, II, s.676); bkz. Şevket Beysanoğlu, Anıtlar ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yay., C. I, Ankara 1987, s.310-311; Remzi Ataoğlu, a.g.e., s.156.

⁷³İbnü'n-Nazif, a.g.e., s.259.

İKİNCİ BÖLÜM

1. HİSN-İ KEYFA VEKÂYİNÂMESİ KAYITLARINA GÖRE HASANKEYF'TE EYYÛBÎ SULTANLARI

1.1. el-Melikü's Salih Necmeddin Eyyûb Devri (630-637 / 1232-1239)

Hasankeyf, Eyyübiler tarafından ele geçirildikten sonra idarî bir belirsizlik dönemi yaşamıştır. Mısır Eyyûbî Sultanı el-Melikü'l Kâmil'in (615-635/1218-1238) Hasankeyf'i almasının ardından, önce buraya kız kardeşinin oğlu Şemsulmulûk'u (630/1232) naip olarak tayin etmiştir. Fakat Şemsulmulûk'un on iki gün sonra vefat etmesi üzerine onun oğlu Şihâbuddîn Gâzî'yi, babasının hatırasını da hoş tutmak adına Amid'e atamış ve kendisi de Mısır'a hareket etmiştir. Şihâbuddîn Gâzî'nin, Amid'i yönettiği 633/1235 yılında Anadolu sultanı Alaaddin Keyhüsrev ile yazışmalarda bulunması ve Amid'i ona satmak istediği haberlerinin Sultan Kâmil'e ulaşması ile Şihâbuddîn Gâzî, Sultan tarafından derhal Mısır'a çağırılarak orada hapse atılmıştır. Sultan, bu olayın akabinde Şihâbuddîn Gâzî'nin yönettiği bölgelere, oğlu Melik Sâlih Necmeddin Eyyûb'u tayin ederek yönetimin başına geçirmiş⁷⁴ ve böylece Necmeddin Eyyûb tarafından Hasankeyf Eyyübilerinin temeli atılmıştır.

Yönetimde bulunduğu dönemde öncelikle Amid'e giderek idari işlerde bir takım değişiklikler yapan Melik Sâlih Necmeddin, babası Melik Kâmil'in Mısır'da öldüğü haberini alınca Amid'den ayrılarak Mısır'a gitmiştir. Mısır Sultanı Melik Kâmil'in ölümünün ardından küçük kardeşi Melik Adil Ebubekir'in Mısır'a sultan olmasını kabul etmeyen Necmeddin, Mısır yönetimini ele geçirecek, bütün Şam bölgesine hâkim olmuştur.⁷⁵

İleri görüşlü, saltanat işlerini ve siyaset gereklerini iyi bilen bunu da babasının yanında bulunarak tecrübe eden ve Melik Kâmil'in en değer verdiği oğlu olarak bilinen Necmeddin Eyyûb, hükümdarlık ve saltanatın güçlenmesi için adalet, para ve dirayetli yöneticilerin olmasını şart koşmuş, bütün çabasını bu yönde sarf ederek ülkeleri fethetmeyi amaç edinmiş bir şahsiyettir.⁷⁶

⁷⁴ *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk.11b-12a.

⁷⁵ *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk.12a.

⁷⁶ *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk.12a-12b.

1.2. el-Melikü'l Muazzam Turanşah Devri (637-647 / 1232-1249)

637/1239 yılında Mısır Meliki el-Kâmil ölünce, Necmeddin yerini oğlu Turanşah'a bırakarak Mısır'a gitmiş, Hasankeyf hâkimi Melik Muazzam Turanşah da Diyarbakır'a yerleşerek Hasankeyf'i buradan yönetmeye başlamıştır. Turanşah'ın tahta geçtiği bu yılda Harezmilerin bölgeye girmesiyle çıkan savaşta, Hasankeyf hâkiminin yenilerek esir düşmesi, Nusaybin ve Darı'nın Harezmilerin eline geçmesine sebep olmuştur. Bu olay sonucunda Harezmilerin karşısına çıkan Musul meliki Bedrettin Lü'lü, onları mağlup ederek Turanşah'ı ve şehirlerini kurtarmıştır. Fakat Eyybilerin bölgedeki hâkimiyetinin zayıflamasından istifade eden Kılıç Arslan'ın oğlu Sultan Giyâseddin ordusunun Amid'e doğru harekete geçmesiyle, Turanşah Amid'de naiplerini bırakarak Hasankeyf'e gitmek üzere harekete geçmiştir. Giyâseddin'in ordusu Amid'i kuşatmaya başladığı sırada kentte bulunanların dayanacak gücü kalmadığı için can ve mallarına karşılık güvence istemiş onlar da bu isteği geri çevirmemişlerdir. Sonuç olarak Melik Muazzam Turan Şah, Hasankeyf'e yerleşmiş; Anadolu Selçuklu Sultanı Giyâseddin Keyhüsrev b.Kılıçarslan'ın naipleri ise Amid'de kalmaya devam etmişlerdir.⁷⁷

Daha sonra Hasankeyf hâkimi el-Meliku'l-Muazzam Turan Şah'ın, babasının ölüm haberini alması üzerine Turan Şah, Oğlu Melik Muvahhid Takiyuddin Abdullâh'ı Hasankeyf'in yönetimine atayarak Şam'a gitmiştir.⁷⁸

1.3. el-Melikü'l Muvahhid Takiyeddin Abdullah Devri (647-693 / 1249-1294)

Hasankeyf hâkimi Melik Muazzam Turan Şah, babası Mısır Sultan'ı Necmeddin Eyyüb'un ölümü üzerine yerine henüz on yaşında olan el-muvahhid Takiyeddin Abdullah'ı bırakarak Mısır'a gitmiştir.⁷⁹

658/1260 yılında Moğol Hükümdarı Hülağu oğlu Yeşmut'u ordusuyla birlikte Diyarbakır bölgesine göndererek, ondan Hasankeyf'i fethetmesini istemiştir. Bunun üzerine Hasankeyf hâkimi Melik Muvahhid Takiyuddin Abdullâh, Hülağu'nun huzuruna çıkarak ona Mısır hâkimi olan dedesi Sultan Melik Sâlih Necmeddin Eyyüb'un biriktirdiği çok değerli bir hazine takdim ederek itaatini arz etmiştir.

⁷⁷ *Hısın-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk.12a.

⁷⁸ *Hısın-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk.12b.

⁷⁹ *Hısın-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk.12b.

Hülağu da, Muvahhid'in Eyyûbi soyundan geldiğini öğrendikten ve hükümdarlığı hakkında bilgi edindikten sonra O'nun hükümdarlığına müdahale etmediği gibi ülkesine de hediyeler göndermiş, böylelikle de Melik Muvahhid Takiyuddin Abdullah, Moğollardan kurtulmanın memnuniyeti ile Hasankeyf'e dönmüştür.⁸⁰

Melik Muvahhid Takiyuddin Abdullâh kırk yedi yıl süren saltanatının ardından 693/1294 yılında vefat etmiş, Hasankeyf yönetimine de oğlu Melik Kâmil Seyfeddin Ebûbekir geçmiştir.⁸¹

1.4. el-Melikü'l Kâmil Seyfeddin Ebubekir Devri (693-700 / 1294-1301)

693/1294 yılında hükümdar olan el-Kâmil bilinmeyen bir sebepten ötürü Moğol Hükümdarı Gazan'ın⁸² ölümünden üç yıl önce 700/1300 yılında öldürülmüştür. Bu sırada Moğollar'ın şihneler vasıtası ile bölgeyi yönetme politikası devreye sokulmuş ve aralarında Şâdî, Nekkâye, Zikrî ailelerinin de bulunduğu bir çok Moğol ve Tatar emiri Diyarbakır'a, Kırımcî ailesi de Mardin ve Hasankeyf'e şihne olarak tayin edilmiştir.⁸³

Bu sırada Moğol hükümdarı el-Melik Gazan'ın hizmetinde çalışan ve danışmanlığını yapan Emir Ebubekir Dunbulî de Diyarbakır'a naip olarak atanmış, bununla birlikte Diyarbakır'daki mahalli hâkimlerin tamamı kendisine her yıl nevrüzde belirli bir miktar ödeme yapmak zorunda bırakılmıştır.⁸⁴

İnsanların tamamının vadilerde yaşaması, şehirde tek bir evin bile bulunmaması, şehrin hâkiminin bile mağarada oturup halkın işlerini buradan yönetmesi ve daha önce kimsenin yaşamadığı Hasankeyf Kalesi'nin büyük bir kısmının bu dönemde harabe edilmesi,⁸⁵ bize Hasankeyf'in ilk defa bu dönemde Moğollar tarafından tahrip edilmiş olma ihtimalini gösterir.

⁸⁰ *Hisn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk.16b-17b.

⁸¹ *Hisn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk.19b.

⁸² Moğol hükümdarı Gazan Han hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülkadir Yuvalı, "Gazan Han", *DİA*, C. XIII, İstanbul 1997, s.429.

⁸³ *Hisn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk.19b-20a.

⁸⁴ *Hisn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk.19b-20a.

⁸⁵ *Hisn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk.39a.

Tatarlar ve Moğollar tarafından harabeye dönüştürülen bölgede, halkın Tatar ve Moğol baskısından ötürü bölgeyi terk etme süreci, Tatar Devleti'nin yıkıldığı Melik Salih (703-726/1303-1326) dönemine kadar devam etmiştir.⁸⁶

1.5. el-Melikü'z Zahir Hasan Devri (700-703 / 1301-1303)

Kardeşi Seyfeddin Ebubekir'in yerine geçen Melik Hasan, emirler ve askerlerinin kendisine itaat etmesine rağmen, Sultan Melik Kâmil'in oğulları Melik Sâlih ve Melik Muciruddîn Muhammed'in saltanatın kendi hakları olduğunu düşünmesi sebebiyle tam manâsıyla bir hâkimiyet kuramamıştır. Sultan Melik Kâmil'in öldürülmesi üzerine Melik Sâlih ve Melik Muciruddîn Muhammed'in, babalarının defin işleriyle meşgul olmasından istifade eden amcaları Melik Hasan kaleye çıkarak Hasankeyf'te hükümdarlığını ilan etmiş, Mahalmî bölgesini⁸⁷ de yeğenlerine iktâ olarak vererek onları bu şekilde Hasankeyf'ten uzaklaştırma girişiminde bulunmuştur. Fakat yeğenlerinin Mahalmî bölgesinde askerlerin ve halkın desteğiyle güç kazanmaya başlaması, Melik Hasan'da sultanlığı kaybetme endişesini doğurmuş ve bunun üzerine Melik Hasan bu bölgeyi onlardan geri almak için kardeşinin çocuklarına onları özlediği haberini göndererek geri dönmelerini istemiş, geri döndüklerinde ise onları hapsedmeye veya öldürtmeye yönelik bir tuzak hazırlamıştır. Bu olayı fark eden bir komutan, Sultan'ın çocuklarının yakalandığı takdirde onlara bağlı olan asker ve emirlerin de öldürüleceğini bildiğinden durumu derhal Melik Sâlih'e bildirmiş, Melik Salih'in durumdan haberdar edilmesi üzerine danışma meclisinde emirleri ile yaptığı toplantı sonucunda, amcası Melik Hasan'ın elçisiyle birlikte Hasankeyf'e dönmeyeceğine, birkaç gün sonra amcasının huzuruna çıkacağına yönelik fikir birliğine varılmıştır.⁸⁸

Melik Hasan, kardeşinin çocukları yaşadığı sürece kendi hükümdarlığının tehlikede olduğunu anlamış ve Mahalmîler'e karşı saldırıda bulunma planları hazırlamıştır. Bu arada Melik Salih de Mahalmî, Şâfidî, Becnevî aşiretlerinin de bulunduğu bir ordu ile Melik Hasan'ın ordusuna baskın yaparak onu mağlup etmiş, böylelikle Melik Hasan da Hasankeyf'e geri dönmek zorunda kalmıştır.⁸⁹ Melik

⁸⁶ *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk.39a-b.

⁸⁷ Midyat ve çevresi için kullanılan Mahalmî adı için bkz. Nuri Akbayar, *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü*, İstanbul 2001, s.111.

⁸⁸ *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk.20a-20b.

⁸⁹ *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk.21a.

Zâhir Hasan, bir müddet sonra Diyarbakır'da Moğol, Tatar ve Türkmenlerden oluşturulan kalabalık bir topluluk ile harekete geçerek Melik Sâlih'e bir saldırı yapmayı planlarken, bu ordunun hareketinden haberdar edilen sultanın çocukları savunmaya çekilme kararı aldılar. Melik Zâhir Hasan ise Moğol ve Tatar askeri ile birlikte kuşatma girişiminden sonuç alamayacağını anlamıştı. Moğol Valisi Ebubekir ile şihnelerinin Tebriz'e döndüğünün ve Diyarbakır'da şihne kalmadığının haberini alan Melik Sâlih, Hasankeyf'i ele geçirmek için Kürt ve taşra aşiretlerinin kendisine bağlı kalacaklarına, emirlerine itaat edeceklerine, samimiyet ve vefa göstereceklerine dair onlardan söz almış ve kaleye giriş çıkışları engelleyecek geçici birlikler oluşturup bunları şehrin dışında konuşlandırmıştır. Görünüşte Melik Zâhir'e bağlı olan ancak aslında Melik Sâlih'i amcasına tercih eden pek çok aile arasında bulunan; Tavîl ailesi, Şems Ömer ailesi, Agber ailesi, Haccâr ailesi ve Mihrîn ailesi, Zahir'in hükümdarlığının son bulmasını ve Melik Sâlih'in hükümdar olmasını memleket için yararlı görmüştür. Melik Sâlih, daha sonra gelişmeleri değerlendirerek, amcası Melik Zâhir Hasan'ın güçsüzlüğünü fark etmiş ve nihayet Hasankeyf'i ele geçirmek için emirler ve devlet adamları ile uzlaşma sağlamış, Hasankeyf'te kendisine sempati duyan ve hükümdar olmasını isteyen askerler ve ileri gelenler ile yazışarak, onlara kaleyi ele geçirip hükümdar olmasına yardım ettikleri takdirde maddi olarak mükafatlandırılacaklarını belirtmişti.⁹⁰

Bu önerinin kabul edilmesi üzerine Melik Sâlih, Hasankeyf'te hemen çalışmalara başlamıştır. Melik Zâhir Hasan'ın çevresinde yer alan fakat Melik Sâlih'i destekleyen devlet adamları, Melik Salih ile irtibat kurarak harekete geçilecek günü kararlaştırmış, o gün geldiğinde de Melik Salih ve kardeşi "İlâ ilâhe illallâh Muhammed resûlullâh Meliku's-Sâlih fi emânillâh" yani "Allah'tan başka ilah yoktur, Muhammed onun elçisidir, el-Meliku's-Sâlih Allah'a emanettir" parolası ile emirlere ve askerlere görev dağıtımını yaparak Hasankeyf'i kuşatmak için harekete geçmişlerdir. El Zahir Hasan'ın kaleyi teslim etmemekte direnmesine rağmen uzun süren mücadelenin ardından kaleyi ele geçiren Melik Sâlih, şeref ve zafer basamaklarından çıkarak 703/1303 yılında Hasankeyf'e sultan olmuştur.⁹¹

⁹⁰*Hısın-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk.21a-21b.

⁹¹*Hısın-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk.21b-22b.

1.6. el-Melikü's Salih Devri (703-726 / 1303-1326)

Sultan Melik Sâlih, yönetime geçer geçmez Hasankeyf'te imar faaliyetlerine başlamış, halkın işleri ve askerin iyileştirilmesi ile ilgili girişimlerde bulunmuştur. 704/1304 yılında bütün bölgelere, bilhassa Diyarbakır'a sık sık taarruzda bulunan, halkın mallarını yağmalayan, ayrıca şehirlere şihneler tayin ederek her şehri belirli bir meblağ ile yükümlü tutan Moğol Hükümdarı Gazan'ın ölümünün ardından onun yerine adil ve insafli olduğu söylenen Sultan Muhammed Hudâbende geçmiştir. Bunun üzerine Sultan Melik Sâlih, şehirlerin harabe olduğunu dolayısıyla halkın şihnelerden kaçtığını, kendilerine şihne gönderilmesini istemediklerini fakat talep edilen vergi miktarını ödeyeceklerini Moğol Hükümdarı'na bildirmiştir. Moğol Hükümdarı Sultan Muhammed Hudâbende'nin de bu talebe karşı olumlu bir tutum sergilemesi, şehirlerin refah ve huzur içinde gelişmeye başlamasını sağlamıştır. Eski Moğol Hükümdarı Gazan Mahmûd b. Argun Han'ın ölümünden sonra Tatarların dağılması ve Moğol birliğinin parçalanmasının ardından ülkelerin yasaları, adalet ve doğruluk üzerinde ilerlemeye başlamış, ülkelerdeki bozgunculuk hareketi son bulmuştur.⁹²

705/1305 yılında artık şehirler şihneler tarafından idare edilmemiş ve vergiden muaf tutulan Diyarbakır halkı, köyelerine geri dönerek şehrin gelişmesine katkıda bulunmuştur.⁹³

708/1308 yılında, Hasankeyf'te bulunan Sultan Melik Sâlih, Tatarlar tarafından öldürülen babası Sultan Melik Kâmil'in katilini yakalatarak idam ettirmiş ve "Sultanlara, hükümdarlara taarruz edenlere verilebilecek en küçük ceza budur" sözüyle, tüm şehre böyle bir davranışa teşebbüs edenlerin akıbetinin ne şekilde sonuçlanacağını göstermiştir.

709-710-711/1309-1310-1311 yıllarında Sultan Melik Sâlih, Hasankeyf'te kaleyi sağlamlaştırıp, yıkılmış olan surların onarım çalışmalarını yaptırmıştır. Aynı yıllarda bozgunculuk yapan, gelip geçen kervanlardan zorla geçiş ücreti alan bir Kürt

⁹² *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk.23a

⁹³ *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk.23b

topluluğunun rahatsız edici davranışlarının son bulması için de girişimlerde bulunmuş ve gayretleri sonucunda onları tesirsiz hale getirmeyi başarmıştır.⁹⁴

716/1316 yılında saltanatını güçlendiren ve itibarının zirvesini yaşayan Sultan Melik Sâlih, devlet kanunlarının düzenlenmesiyle ve daha önce Moğollar tarafından harabeye dönüştürülen Hasankeyf'in imar işleriyle ilgilenmiştir.

717/1317 yılında Salahkiye bahçeleri ve büyük bir eyvan yapımı ile meşgul olan Sultan, aynı yılın sonunda bir an evvel yapılmasını istediği köşkün inşasını başlatmıştır.⁹⁵

718/1318 yılında ise Mısır halkı, hükümdarlarını azlettiklerini ve onun yerine Melik Salih'i hükümdar olarak görmek istediklerini bildirmiş, bunun üzerine Melik Salih de emirlerini, devlet adamlarını ve danışmanlarını toplayarak bu konuyu görüşmüştür. Toplantıya katılan devlet adamlarının bazıları fırsatı elden kaçırmadan Mısır'a hareket etmeyi önerirken, Mısırlılar'ın entrikalarından korkan bazı devlet adamları ise Hasankeyf'in de Sultan'ın elinden çıkmasından endişe ederek, Mısır'a gitmenin çok tehlikeli bir girişim olabileceğini belirtmiştir. Bu konudaki yoğun çabalar sonucunda Sultan, geçici olarak da olsa Mısır'a gitme arzusundan vazgeçirilmiştir.⁹⁶

720/1320 yılında Karakoyunlu Noyan el-Adili Ali Paşa'nın kalabalık bir Türkmen topluluğu ile beraber Beşiri'ye gelmesi üzerine Melik Salih, Noyan Ali Paşa'ya bağlılığını bildirmek ve kendisinden yardım istemek üzere Beşiri'ye gitmişti. Oysa Melik Salih'in bunu yapmasındaki asıl amaç yalnızca Mısır'ı ele geçirme arzusu idi. Ali Paşa'ya, Sultan'ın kendisini ziyarete gelmekte olduğu iletince O' da hemen hazırlık yaparak Sultan'ı, Hazze beldesinde karşılamış, sonra beraberce Beşiri'ye dönen ve buradaki çadırlarda konaklayan iki sultan, birbirlerini destekleyeceklerine dair söz vererek, aralarındaki dostluğun pekişmesini sağlamışlardı. Sultan Salih, Hasankeyf'e döner dönmez Emir Şemseddin'e, Noyan Ali Paşa'ya Türkmen gelenekleri çerçevesinde ihtiyaç duyulabilecekleri her şeyi hazırlayıp göndermesini emretmişti. Gönderilen yardımlar karşısında Noyan Ali

⁹⁴ *Hıs-n-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk.23b-24a.

⁹⁵ *Hıs-n-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk.25b-26a.

⁹⁶ *Hıs-n-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk.25b-26a-b.

Paşa, Sultan Salih'e memnuniyetini bildirerek, elçi ile beraber yüz Türkmen süt koyunu hediye göndermişti.⁹⁷

725/1325 yılında Hasankeyf'e gelen ve iyi bir şair olan Emir Bedreddin Muhammed b. Nasrullah el-Munşi, dönemin sultanının kişiliği ile ilgili daha kapsamlı bilgi edinmemizi sağlayan kasidesinde şöyle demiştir:

Kutluluklar heyeti sana yöneldi, kutluluk önderi
 Zafer muştuları getirdi zafer komutanı
 Özledi ama seni yadınla keyiflendi
 Buydu onu alıkoyan, gelmek için arzulansa da
 Durmadan çölü aşmaya devam etti süratle
 Yüzünün aydınlığıydı karanlıklarda onu gözetleyen
 Bu sayede gece yolculuğunu tamamladı harap olmadan
 Müjdeler geldi sana bahtınla ülkeneye yerleşince
 O ülke sahibi tarafından şanla şerefle kurulmuştur
 Herkes bolluk için onu çağrışmakta, ona gitmekte
 Sultan el-Meliku's-Sâlih'tir o yol gösterici rehber
 Mağrur hükümdarlar itaat içinde boyun eğer
 Senin yüksek kapında yüce makamında
 Kimisi boyun eğer, kimisi yerleri öper
 Kimisi eğilir durur, kimisi yerlere kapanır
 Sen bir şeye niyetlenirsen, onu elde etmek istersen
 O sana gelir, isteğini kabul eder, sana gelir
 Yükseldikçe cömertliğin arttı, bilgin çoğaldı
 İlim sana erişir, cömertlik senin kadim hasletin
 Senin kişiliğin kusurlardan arınmıştır

⁹⁷ *Hısın-ı Keyfa Vekâynâmesi*, vtk.27a.

Övgüdür seni metheden, medihtir seni öven
 Umduğun arzularına kavuşarak sevin
 Zamanın âdetleri değişmiş değildir
 İkbâl zırhını kuşanıp geldi sana
 Sarsılmaz şanlı bir talih açıldı
 Sen her türlü felakete karşı korunma zırhını kuşan
 Sonra sana âit cömertlik semtinde koşadur
 Bütün zirvelerde karşıları emrine al
 Senin azmin koca dağları bile omuzlar
 Esenlik içinde yaşa, öylece devam et
 Binek binicisine bağlı oldukça, ramidi gece koşturdukça.⁹⁸

Melik Salih'in Hac farızasını yerine getireceği ve Hazreti Peygamber'in kabrini ziyarete gideceği 726/1326 yılında, Emir Şemseddin de Hasankeyf'te Allah'ın rızasını kazanabilmek için bir cami yapımına başlamıştı. Melik Salih, Şam'a uğrayıp oradan Mısır'a gitmeye, Hasankeyf'te de veliahdı olarak Melik Seyfeddin Şâdî'yi bırakmaya karar verince, Sultan'ın daha önce kendisine gösterilen bağlılık ve hizmetler karşılığında kardeşi Melik Mucîruddîn'e verdiği veliahtlık sözünü yerine getirmemesi Mucîruddîn'i son derece rahatsız etmişti.⁹⁹

Sultan son saltanat günü 1 Haziran 1326'da, Hicâz'a gitmek üzere Şam istikametinde yola çıkmış, yol güvenliği için kendisine eşlik eden askerler ise Sultan'ın emri üzerine er-Ruhâ'dan ayrıldıktan sonra Hasankeyf'e geri dönerek Melik Mucîruddîn Muhammed'e, Sultan'ın Şam topraklarına geçtiğini bildirmişlerdir.¹⁰⁰

Melik Mucîruddîn Muhammed'in sultan olmasını isteyen emirler ve askerler, O'nu kardeşinin makamına geçmeye, saltanatını ele geçirmeye ikna ettiler. Melik Mucîruddîn'in devlet işlerini tek başına yürütmeye başlaması Melik Seyfeddin Şâdî

⁹⁸*Hisn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk.28b.

⁹⁹*Hisn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk.30a.

¹⁰⁰*Hisn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk.29b.

ile aralarında ayrılık çıkmasına sebep olmuştu. Mevcut durum, Diyarbakır ve diğer civar hükümdarları sevindirmiş hatta bu olay bazı Kürt aşiretlerinin Hasankeyf'e saldırıda bulunmasına bile yol açmıştır.¹⁰¹

Bu sırada Halep'e doğru yola çıkan Sultan Melik Salih, ülkede karışıklık çıktığına, kardeşi ile oğlunun arasına nifak girdiğine ve düşman aşiret emirlerinin onları karşı karşıya getirdiğine dair haberler almış ve Hicâz'a gitme kararından vazgeçmiştir. Ülkesine dönmeye karar veren Sultan, Diyarbakır'a giderek Emir Bedreddin el-Munşi'den bir kaside yazmasını, bu kasidede de Kâbe'ye gitme niyetini, Mısır'a gitme sürecini, hacca varamadan Hasankeyf'e geri dönme zorunluluğunu, kendisinden sonra ülkede çıkan karışıklıkları anlatmasını istemiş, buna karşılık Emir Bedreddin el-Munşi de kasidesinde şunları söylemiştir¹⁰²:

Kim dünyada övünç ve egemenlik elde ederse
Güzel bir yad kazanıp güzel bir yaşantı sürmüŖse
Artık hak yolundan kimse onu çeviremez
Hak yoldan saptırana itibar etmez artık
Hak nidacısı çağırınca beni hemen kulak verdim
Onun çağrısına hemen cevap verdim
Bineklerimiz hızlandı, atlarımız koŖturdu
Ovaları geçtik çölleri aŖtık
Azimimi istekleri kavramaya yönelttim
Yepyeni övünçlere talip olduk
Bir ülke dolaŖtım konuĖuyla Ŗereflenen
Ne güzel ülke bu, köŖesi bucaĖı
Kafilemiz için endiŖe duymadık, nerede kötölük
Gizliliklerimiz için seçkinler çaba da sarf etmedi
Verilen karar geçerli olmaya devam etti

¹⁰¹ *Hısn-ı Keyfâ Vekâyinâmesi*, vrk.29b-30b.

¹⁰² *Hısn-ı Keyfâ Vekâyinâmesi*, vrk.30b-32a.

İkbale bahta sahip olmaya devam etti
 Böylece Mısır'ın kutlu toprağına konduk
 İsteğimize ulaştık, arzularımıza kavuştuk
 Sadece amacımızı gerçekleştirmek kalmıştı
 Uğruna yola çıktığımızı doğru yol almaya
 Bu arada bir haber geldi, doğru olmasından korktum
 Yine de ürküttü beni bu haber doğru olmasa da
 Çünkü ben ailemi emanet bırakmışım
 Hakkı bilip gözettığıne inandığıma
 Benim yakınımdı ayrılınca endişem yoktu
 Ama onun erdemine dair inancım boş çıktı
 Bozguncuların iştahları onlara ilişti durdu
 Her biri hileler peşinde koşmaya yöneldi
 Hayalî heveslere kapıldılar
 İnsanoğlu yalancı hayallere kapılır durur
 Biz ise döndük kılıçları kargıları kana kandırmaya
 Saldıran düşmanlara salmaya topraklara
 Hac ibadetinden önce düşmanla mücadeleyi
 Farz bir ibadet gibi öne geçirdik
 Erdemli yüceliktir, insanın sahip olabileceğı en güzel şey
 Ciddiyet zafiyete elbette galip gelir.

Sultan bu kasideyi çok beğenmiş ve mevcut durumun çok iyi dile getirildiğini belirtmiştir. Çünkü kendisinden sonra Hasankeyf'te ayrılık çıkmış, kardeşi Melik Muciruddin Muhammed sözünü tutmamış,¹⁰³ Sultan'ın oğlunu saltanattan uzaklaştırmış, ayrıca devlet görevlilerinin kendisine itaat etmeleri için onlardan söz

¹⁰³ *Hısn-ı Kayfa Vekâ'indâmesi*, vrk.32a-32b.

almasından da Sultan haberdar olmuştur. Ancak Sultan, kardeşine karşı son derece iyi niyetli olduğundan buna inanmamış ve Hasankeyf'e doğru yola koyulmuştur. Bu arada ülkenin karışıklığından istifade eden bazı Kürt toplulukları, Hasankeyf'e saldırı girişiminde bulduysa da bu girişimler, Melik Muciruddin tarafından bastırılmıştır.¹⁰⁴

Bu sırada Melik Muciruddin Muhammed, Sultan'ın Hasankeyf'e doğru hareket etmesiyle endişe ve korkuya kapılarak, Sultan'ın emanetine hıyanet etmenin cezasını canıyla ödemekten korkmaya başlamış ve ne yapacağını bilmez bir hâl içine girmiştir. Bununla birlikte Melik Muciruddin Muhammed'in huzuruna gelen bazı emir ve askerler de kendisine saltanat sözü vermenin karşılığında ondan, kardeşi Sultan Melik Salih'i öldüreceğine dair söz istemiştir. Melik Muciruddin, bunu duyunca kardeşinin kendisini öldüreceği korkusuyla, yaşamayı ölmeye ve öldürmeye tercih etmiştir.

Sultan'ın Hasankeyf'e geldiğinin Melik Muciruddin'e bildirilmesi ile Muciruddin, kalenin yukarı kapısına çıkarak kardeşi Sultan Melik Salih'i burada yakalatmıştır. Sultan'ın "yapma Muciruddin" diye yakarışına aldırış etmeyen Melik Muciruddin, Melik Salih'i orada öldürmüştür.¹⁰⁵

1.7. el-Melikü'l Adil Muciruddin Muhammed Devri (726-736 / 1326-1335)

Melik Âdil unvanını alarak, 726/1326 yılında makamına oturan Sultan, devlet düzenini bozmak isteyenlerin sözümlü dinleyerek kardeşine yaptığı haksızlıktan dolayı duyduğu pişmanlığı, kardeşinin çocuklarına en kıymetli silah ve atları hisse olarak vererek gidermeye çalışmıştır. Bundan bir süre sonra Emir Bedreddin Muhammed el-Munşî, Melik Adil'in sultanlığını tebrik etmek üzere bir kaside yazmış ve Sultan'ın erdemli, cesaretli, cömert ve alicenap kimliğini şöyle vurgulanmıştır:

Karanlıklardan görkemli bir güneş doğdu

Üzüntüleri dağıttı, sıkıntıları giderdi

Saadet burcunda doğdu ışıl ışıl parladı

¹⁰⁴*Hısn-ı Kayfa Vekâyinâmesi*, vrk.32b-33a.

¹⁰⁵*Hısn-ı Kayfa Vekâyinâmesi*, vrk.33a-33b.

Bahtsızlık, belirsizlik ve karışıklık yıldızı battı
Muştı yıldızları kutluluklar sundu bize
Kuyruk tarafında değil, baş tarafında
Dallarda yapraklar ahenk ile söyledi
Türlü türlü nağmeler, ezgiler söyledi
Müjdeler sana ey gönül arzu ettiğin buydu
Benim için bu en kutlu dilektir
Müjdeler size ey gözler buydu gözlediğiniz
Elbette gözleyen gözlediğine yaklaşır durur
İkbal bayrağı yükselmiştir şeref içinde
Oyun topluluklarından yüz çevirmiştir
Bir melik darlıkta rahatlıkta azgınlara karşı
Savaşta sıkıntıda çaresiz kaldığında
Allah onun sıkıntısını giderdi
İnsanların ömitlerine, isteklerine sorumlu yaparak
Kimsenin haksızlık edemediği yardımcıya komşu eyledi
Keskin bir kılıç ile kefaleti tartışmasız olan
Bu sultan Sultan el-Meliku'l-âdil'dir
Asil seçkinlerin neslindedir, asildir
Allah güç ve itibar içinde tutsun onu
Görkemli ihtişamlı makamlarda
Şerefe taliptir, kimse onu caydıramaz
Cömertliği taşkındır, bereketli bulutlar gibi
Şeref hasletleri bütünüyle ona yönelmiştir
Bütün dostların sevgi duyduğu bir sevgilidir

Kılıç ile düşmanlarına baskın geldi
 Haberlerin en doğrusu kılıç ile olandır
 Atıldı, övünçler elde etti, giydi
 Şan gömleğini giydi, bütünüyle tertemiz
 Erdem ile en üstün hasletlere ulaştı
 En yüksek rütbeye kavuşup yerleşti
 Sıkıntı içinde iken yürekleri o dindirdi
 Hepsi ona baktı sarsılmaz buldu onu
 Halkın gönüllerini diriltti bedenleri
 Toprağa gömülüp yitmiş iken
 Kutlu alicenap sıkıntımızı, tasamızı giderdi
 Doğruluk dayanağına yerleşti, sahtesine değil
 Derya gibi cömertlik saçar
 Sefere çıkınca seçkin ordularla dökülür
 Bir beldeye yaklaşınca öfkeyle savaş ile
 Kudret ve zafer kargı ile kılıç iledir
 Onun gücüdür bütün belalarını savan Hısnkeyfa'dan
 Azgınlarn, sonra Türkmenlerin Arapların
 Heybetle görünür, sarsılmaz bir zırhtır
 Ne Kürt'ten çekinir, ne Arap'tan
 Rüyada görmeyi dilemiş olsaydı gönül onu
 Gönlün bu dilekten haya edeceği sultandır o.¹⁰⁶

727/1326-1327 yılında Sultan Melik Adil, Hasankeyf'te ülkenin imarı ve halkın işleri ile meşgul iken kalenin onarımı, burçların yapımı ve surların tamiri ile ilgili olarak da bu konuda uzman olan Emir Cemaleddin Akkuş'u görevlendirmiştir.

¹⁰⁶ *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk.34a-b.

Ayrıca bu yıl Emir Şemseddin Sabih'in, Hasankeyf'in dış mahallesinde yaptırdığı büyük caminin inşası da tamamlanmıştır.¹⁰⁷

728/1327-1328 yılında Hasankeyf Kalesi'nin güçlendirilmesini isteyen ve kalenin kuzeyine Dicle'ye nazır köşkler yaptırılması için harekete geçen Sultan Melik Adil, kardeşini öldürmekten ötürü çektiği ıstırapı ve duyduğu pişmanlığı şu beyitler ile kaleme almıştır:

Ateşim diner mi acaba yüreğim soğur mu biraz
 Düşmana karşı rahatlasa biraz zihnim gönülüm
 Ey sırların bilicisi bana yardım eyle
 Buna senin gücün yeter, sırlarımı bilen sensin
 Kader saadet getirse isteklerim üzere
 İsteklerimi elde etsem hedefime ulaşsam
 Ey rızıkların vericisi saadet bahşeyle
 İsteğim şu ki hatalarımı bağışla
 Ben Muhammed ailesi sevgisine tutundum
 Yâsîn ailesidir, kutlu rehberler onlardır
 Allah'ın sağlam bağı, kopmaz ipi onlardır
 Hak yoludur, peygamber ocağı
 Kim bana düşman olur artık ben yaslanmışken
 Tutunmuşken onlara en sağlam bağlarla
 Olaylardan korkar mıyım hiç onların sevgisi
 Benim inancım, ihlasım, dinim, dayanağım iken
 Zaman gençlik çağımı anımsatır bana
 Keyif içinde geçen tatlı günleri
 Ömrümü hatırlatır alışkın olduğum halk arasında

¹⁰⁷ *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk.34b.

Heyhat bir nebze geri gelse
 Allah'ım nimet üzere nimet bahşet bana
 Sıkıntıya üzüntüye karşı yardım eyle
 Elimden tut benim, içtenlikle hak ile sana sesleniyorum
 Elbette kim sana seslenirse nimet kazanır.¹⁰⁸

Kardeşi Melik Mucîruddîn'in akâbetini düşünen Sultan, onu öldürmesi için kendisini kışkırtanlara da ölüm emrini vermiştir. Fakat bu emirlerin Hasankeyf emirleri olup olmadığı bilinmemektedir.¹⁰⁹

İlerleyen günlerde Sultan, kardeşini ve bahsi geçen emirleri öldürmekle haksızlık yaptığı hissine kapılarak, bu durumdan duyduğu pişmanlığı telafi etmek adına bugün hala harabe durumda olan kaledeki Ulu Cami'nin inşası için emir vermiş, işçiler ve mühendisler getirterek hem caminin yerini belirlemiş hem de cami planının nasıl yapılacağı hakkında açıklamada bulunmuştur. Meydanın batısında yaptırılmaya karar verilen caminin yerinde Bizanslılar döneminden kalma kilise kalıntıları tespit edilmiştir. Sultan'ın bizzat ilgilenmesi ile 728/1329 yılı sonunda yapımı tamamlanan cami, kandillerin asılıp minberin yapılması ve Sultan tarafından cuma namazının kıldırılıp hutbe okutulması ile açılmış, böylece daha önce kilisenin bulunduğu alanda teslis sözünün yerine tevhîd sözü okunur hale gelmiş, mezbah mihraba¹¹⁰, vaftiz yeri minbere dönmüş, İncil ise yerini artık Müslümanlar'ın kutsal kitabı olan Kur'an-ı Kerim'e bırakarak papaz ve ruhbanların yerini fakihler ve alimler almış dolayısıyla da bu mekân artık İslam ilkeleri ile şereflendirilmiştir. Emir Bedreddîn el-Munşî de Sultan'ın bu camiye yaptırmadaki amacını şu beyitlere dökmüştür:

Yeryüzünde samimiyet üzere bir cami yaptı
 Camiyi ilim, din ve takva ile bezedi
 Bunun gibi nicesini yaptı ve hazırladı

¹⁰⁸ *Hısn-ı Keyfâ Vekâyinâmesi*, vrk.34b-35a.

¹⁰⁹ *Hısn-ı Keyfâ Vekâyinâmesi*, vrk.35a.

¹¹⁰ *Hısn-ı Keyfâ Vekâyinâmesi*, vrk.35a-35b.

Ebedilik yurduna Allah için iyiliklerle.¹¹¹

729/1329 yılında Sultan Melik Âdil, kalenin onarımı ve güçlendirilmesi, surların tamiri, burçların yapımı, köşklerin inşası, sarayların süslenmesi gibi imar işleri ile ilgilenirken; aynı yıl Melik Salih zamanının en önemli emiri, Şemseddin Ahmed, Sultan Melik Adil döneminde yetkilerinin kısıtlanması ve yerine Emir Ahmed el-Heytemi'nin geçirilmesi sebebiyle Sultan'ı öldürmek istemiş, Salahiye bahçesinde gerçekleştirilmek istenen bu olay, Sultan'ın haberdar olup hedef şaşırtması üzerine engellenmiş, bunu yapmak isteyen emir ve askerler ise Sultan tarafından öldürülmüştür.¹¹²

Sultan, böylesine çirkin bir saldırıda bulunanların akıbetlerine bakmış ve *"Sübhānallah bakan hele katillere ölü yatıyorlar, daha düne kadar Müslüman bir adamı haksız yere öldürtmek için uğraşıyordu, bu gün kendisi ölü yatıyor"* sözlerini söyleyerek, Emir Bedrettin el-Munşi'den bu olayı anlatan bir şiir yazmasını istemiş, Emir Bedrettin de şiirinde Sultan'ın itimat ettiği insanlara karşı uğradığı hayal kırıklığını, Sultan'a karşı vefasızlık ve sadakatsizlik yapıp ayaklananların akıbetlerini, uğradıkları felaketleri ve Sultan'ın onları alt edişini şu beyitler ile anlatmıştır¹¹³:

Allah etmesin o güruhu, emin bilmiştim
 Tam bu sırada zaman beni aldattı
 Gözümü gönlümü açmıştım onlara
 Sıkıntıya düşmeleri hoşuma gitmezdi
 Onlara makam verdim, onları destekledim
 Eksiksizce ihsanda iyiliklerde bulundum
 Onlara güven verdim ve güvendim onlara
 Ne olaydı ki aşık aşıkta güven altındadır
 Onlarsa itimadıma ihanet ettiler, sevgimi hafife aldılar

¹¹¹ *Hisn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk.35b-36a.

¹¹² *Hisn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk.35b-36a.

¹¹³ *Hisn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk.37a.

İçlerindeki saldırganlık sırlarını açığa çıkardılar
 Cehaletleri ve alçak tabiatları nedeniyle
 Eşsiz inciyi değersiz bir pahaya sattılar
 Bilselerdi benim aracı tuttuğumu Allah'a
 Mustafa'nın nurunu ve Ebu'l-Hasan'ı
 Doğru yolu tutmadılar, sadakat etmediler
 Oysa insan sadakatin rehinidir
 Saptılar, helak oldular, evleri metruktür şimdi
 Her köşesi karamsarlık ve hüzn doludur
 Sözlerini bozanların cezası budur
 Düşmanlık edenlerin katli farz ve sünnet gibidir.

Aynı yıl Sultan, Hasankeyf halkından alınan tüm divan vergilerinin ve mali taleplerin kaldırılmasını, bu emrinin de mermer bir kitabeye yazılarak, Hasankeyf'te 729/1329 yılında ayakta olan fakat bugün herhangi bir kalıntısına rastlanılmayan Şemseddin Sabih Camii'nin büyük eyvanının duvarına koyulmasını istedi. Sultan'ın emri üzerine hazırlanan kitabede şöyle yazıyordu: "Allah'ın adıyla başlarım. O Rahmandır, Rahimdir. Bu Sultan el-Meliku'l-Âdil b. Sultan el-Meliku'l Kâmil'in Hısnkeyfa halkına ve çocuklarına kendilerinden alınmakta olan bütün vergiler ve geçici alımlar ile ulakları bağışladığına dair emridir. Bunun duyduktan sonra değiştiren ise melun oğlu melundur. Tarih, 729 yılı Ramazan [Kasım 1320] ayıdır".¹¹⁴

730/1329-1330 yılında daha önce Şadi Ailesi'ne verilen ve seksen civarında köyün bağlı bulunduğu Hazze'nin Tatarlar ve Moğollar tarafından istila edilmesi ve sonraki dönemlerde de Moğollar ve Tatarlar'ın istila hareketlerine süreklilik kazandırması, bölgenin yönetimini üstlenen Şadi Ailesi'ni Beşiri'nin doğusunda korunma amaçlı "Beyt Şâdi" olarak adlandırılan bir kale yapmaya sevk etmiştir. Fakat durumun giderek kötüleşmesi ve daha güçlü bir dayanağa ihtiyaç duyulması ile Sultan Melik Adil'in yönetimine tâbi olunmuş, böylelikle Hazze de Hasankeyf'e

¹¹⁴*Hısn-ı Keyfa Vakfı'nâmesi*, vrk.37b.

bağlanmıştır. Sultan, bu bölgeyle ilgili değerlendirme yaparken Hazze'de "Süleymaniler" ismiyle anılan Kürt halkının yaşadığını göz ardı etmemiş ve buranın yönetimini de bölgede yaşayan Kürt reislerinden olan Garzu es-Süleymani'ye, Beyt Şâdi kalesini teslim etmiştir. Hazze, Hasankeyf'e bağlandıktan sonra Sultan, 730/1329-1330 yılında Hazze'nin bayındırlığı için çalışmalarına başlamış, bölgedeki çiftçilere hayvan ve buğday yardımıyla bulunarak, bölgeyi son derece verimli hale getirmiştir.¹¹⁵

Aynı yıl saltanat düzeninin bozulmasından endişe eden Sultan Melik Adil, bu tereddüdünü ortadan kaldırmak için yeğenleri Melik Şâdi ile Melik Mervân'ı öldürterek, otoritesinin zedelenmesine yol açacak sebep her ne olursa olsun ortadan kaldırılabileceğini ortaya koymuştur.

731/1330-1331 yılında "Hasankeyf'te Eyyûbi Dönemine ait Mimari Eserler" bölümünde ayrıntılı olarak inceleyeceğimiz "Küçük Saray" olarak isimlendirilen yapı, Melik Adil tarafından kalenin kuzey kısmında inşa edilmiş, ayrıca Musul'dan kanal ustaları getirtilerek Karaköy'ün kuzeyinde bulunan su kaynağının bütün kaleye ulaştırılması sağlanmıştır.¹¹⁶

733/1332 yılında Melik Adil, Musul hükümdarı Noyan Emir Ali Paşa ile "Encel" köyünde buluşarak ülkeleri yararına aldıkları barış kararını yenilemiş ve bunun ardından Melik Adil Hasankeyf'e geri dönmüştür.¹¹⁷

734/1334 yılında Mardin Artuklu hükümdarının kızını isteyen Sultan Melik Adil, Mardin Melik'inin önce olumlu cevap vermesi fakat daha sonra bu kararından vazgeçmesi üzerine Mardin topraklarında yağma, yıkım ve baskınlar yapılmasını emretmiş, böylelikle de Mardin Melik'inden intikamını almıştır.¹¹⁸

Bununla da yetinmeyen Melik Adil, Mardin Artuklularının elinde bulunan Meyyafarikin'i de istila etme kararı almış ve 735/1335 yılında şehri ele geçirmiştir. Durumdan haberdar olan Mardin Meliki, şehri geri almak için Emir Yusuf

¹¹⁵ *Hisn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk.37b-38b.

¹¹⁶ *Hisn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk.39b-40b.

¹¹⁷ *Hisn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk.42a.

¹¹⁸ *Hisn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk.42b-43b.

komutasında bir ordu göndermiş¹¹⁹ yapılan savaşta Hasankeyf ordusunun sayıca az olmasına rağmen galip gelmesi, Hasankeyf'in itibarını artırmıştır.¹²⁰

Meyyafarıkın'de askerlerinin mağlubiyetinden üzüntü duyan Mardin Meliki Salih, büyük bir ordu ile Hasankeyf'in üzerine yürüme kararı vermiştir. Fakat toplanan ordunun Kürt, Türkmen ve Arap kavimlerinden oluşması bu topluluğun, Sultan'a yüz çevirme endişesini de beraberinde getirmiştir. Diğer yandan Mardin'den hareket edip Reşmil'e varan ordu, burada başka bir ordunun da kendisine katılacağı bahanesiyle uzun süre beklemiş, Sultan Melik Adil ise Mardin ordusunun harekete geçmesiyle birlikte kendisine bağlı aşiretlerden yalnızca Mahammiler'i yardıma çağırmıştır. Diğer aşiretlerin kendi bölgelerini korumak üzere yerlerinde kalmasını isteyen ve çok yönlü bir yardıma gerek duymayan Sultan, kalesinin ve ülkesinin korunaklı olduğunun farkındaydı ve askerlerine güveniyordu.¹²¹

Reşmil'de beklemekte olan Mardin Hükümdarı'nın, Meyyafarıkın'e hücum edeceği haberini duyurmasıyla, Meyyafarıkın'deki askerlerine geri çekilme emri veren Hasankeyf Hükümdarı, Mardin ordusunun Hasankeyf'e karşı saldırıya geçtiğini öğrenmişti. Bunun üzerine Hasankeyf hükümdarı Melik Adil, devlet büyükleri ile bir araya gelerek, ne yapılması gerektiği hususunda bir değerlendirme yapmıştır. Yapılan değerlendirmede emirler ve devlet adamlarının büyük bir bölümünün, bu denli kalabalık bir ordu karşısında hiçbir şey yapılamayacağını düşünmelerine karşılık, Sultan Melik Adil şöyle demiştir: *"Onların çokluğu, kalabalık oluşu hiç önemli değil. Allah'ın kazasını kaderini bekleyin. Allah sabırlı olanların tarafındadır. Onun sözüne yapışın. Ona güvenin. Allah buyurur ki "Nice az topluluk var ki Allah'ın izniyle çok topluluğa galip gelmiştir. Allah sabırlı olanların yanındadır" (Bakara, 2/249). Siz savaşmaya hazırlanın. Eğer onları savabilirsek ne ala, ama eğer onları yenemezsek çok kalabalık oldukları için baş edemezsek bu takdirde bizim kalemiz korunaklıdır, kalemiz çetindir, burçları yüksektir, adamlarımız yigittir, kılıçlarımız keskindir, mızraklarımız şimşek gibidir, zırhlarımız sağlamdır, şehrimiz vadilerle çevrilidir, ülkemiz dağlarla korunaklıdır, onların çok*

¹¹⁹ *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk.44b.

¹²⁰ *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk.45a-45b.

¹²¹ *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk.46a-46b.

oluşu veya az oluşu bizim için hiç önemli değildir, onlarla daha önce de karşılaştık, çatıştık, savaştık, onlara darbeler vurduk, yıllarca nice sıkıntılar atlattık. Meyyâfârkân savaşı daha yenidir. Bu savaşı gören ve duyan herkes bizi de onları da bilir, bizim adamlarımızı da tanır, onların adamlarını da. Allah bizim heybetimizi onların yüreklerine salmıştır. Bu Allahın bize lutfu ve yardımudur. Şu orduda herkes bizimle daha önce karşılaşmıştır, bizim savaşımızı sınamıştır. Kimse bizim yiğitlerimizle savaşılamaz, hiç kimse bizim bahadurlarımıza karşı koyamaz. İnşallah yarın sabah kahramanlar da belli olacak korkaklar da, çakallar da belli olacak aslanlar da. Ben eminim onlar bizim karşımızda ne durabilecekler ne de dayanabilecekler. Savaşacak olurlarsa elbette kaybedecekler, rezil olacaklar, perişan düşecekler. Çünkü toplama orduların zafer kazandığını hiç duymadık, gittikleri bir yeri ele geçirdiklerini görmedik. Çünkü kendi çıkarı için başkasından yardım alanın hesabı tutmaz. Ben eminim bu asker başarılı olmaz. Çünkü bu toplama bir ordu. Kimisi korkusundan katılmış, kimisi zorla, kimisi bölgesini elinde tutabilmek için gelmiş, kimisi ganimet elde etmek için gelmiş, kimisi yandaşı için gelmiş. Bunlar ise hiçbir yarar sağlamaz. Savaşta başarı elde edemez. Onları toplayıp buraya süren kimse azgınlık atına binmiştir. Azgınlığın da bir akabeti elbette vardır. Azgınlık tarih boyunca nice milletleri tüketmiştir. Eğer bu ordunun kuvvet ve haşmeti olsaydı, buraya gelir gelmez bizi korkutmak için dizginleri salıp mızraklarını diker ve bizimle kılıç vuruşmaya çıkarırdı. Ama onlar gelip yanı başımızda şehirden biraz uzakta kondular. Araziye dağıldular. Komutanları dağın başında bekliyor. Emin olun bu sefil bir ordudur, elleri bağlıdır, kalışı uzun değildir".¹²²

Sultan'ın bu sözlerinin ardından emir ve komutanlar, savaşmak için cesaret kazanmış ve şehirde çok şiddetli bir savaş başlamıştır. Hasankeyf ordusu, az sayıda olmasına rağmen eşine rastlanmamış bir kahramanlıkla Mardin ordusunu hezimeye uğratmıştır. Moğollardan yardım isteyen Mardin Meliki, talebine karşılık bulamayınca perişan bir vaziyette dağılmış, Hasankeyf askeri ise zafer kazanmış ve amacına ulaşmıştır.¹²³

Sultan Melik Âdil, Mardin ordusu bölgeden ayrıldıktan sadece birkaç gün sonra beyin iltihabı (veca'u's-sirsâm) hastalığına yakalanmıştır. Hastalık sebebiyle

¹²² *Hıs-ı Keyfâ Vekâyinâmesi*, vrk.47b-48b.

¹²³ *Hıs-ı Keyfâ Vekâyinâmesi*, vrk.48a-48b.

bitkin düşen Sultan, ölmeden evvel büyük oğlu Muzafferuddîn Mûsâ'yı veliaht olarak tayin etmiş; emirler, askerler ve şehir halkına da oğluna itaat etme emrini vermiştir.¹²⁴

Sultan el-Melîku'l-Âdil, kendinden sonra sultan olmasını istediği oğlu el-Muzafferuddîn Mûsâ'ya da şu vasiyette bulunmuştur: *"Sevgili oğlum sana öncelikle Allah'tan korkmayı, insanlara adil davranmayı vasiyet ediyorum. Sonra da büyük küçük bütün Hısnkeyfalılara sahip çıkmanı istiyorum. Sen onları korursan onlar da seni korurlar. Sen onlara iyi davranırsan, onlar seni gözetirler. Onlarla birlik olarak ülkeye sahip olabilirsin, onlar sayesinde düşmanları mağlup edebilirsin. Devletin işlerini sadece onlara havale et. Başkasını onların üstüne geçirme. Her şey onlarla başlar, onlarda biter. Diğer görevliler ise kendi seviyelerine göre görevlerini yürütünler. Bunları devlet işlerine karıştırma. Çünkü Hısnkeyfalılar bu konuda yeterlidir. Onlar güvenilirdir, iyi askerlerdir, iyi yardımcılarıdır. Onların çatışmalarını gördük. Savaşlarına şahit olduk. İyisini kötüsünü anladık. Devlet işlerini ilgilendiren önemli görevlerde onların arasına yabancı sokma. Devlet bunlardan ikisi ile düzene sokulabilir. Birinci vezirdir. Çünkü vezir devletin hâkimidir, yürütücüsüdür, sözcüsüdür, bilgesidir, bütün işler onun elindedir. Vezirden sonra ise münşi gelir. Devlet, münşi ile düzelir veya bozulur. Eğer Münşi dirayetli olursa çok ala olur. Bu takdirde hükümdarın azametini her zaman hissettirir. Çünkü münşi devletin sır katibidir. Münşiden sonra divan üyeleri gelir. Divan üyeleri, devletin içini dışını bilirler. Kimsenin bilmediği hususları bilirler. Aynı şekilde hazine naibi de çok önemlidir. Diğer görevlere ise istediğini atayabilirsin. Devlette yabancı da gereklidir, akraba da. Korkak da olmalıdır kahraman da. Sultan, Dicle gibidir, içinde aslan da vardır sırtlan da. Önemli işleri yabancıya teslim etme, Hısnkeyfalılara teslim et. Çünkü açık gizli bütün komularda Hısnkeyfalılara güvenebilirsin. Ben onları böyle bildim. Sakın Artuklu allesine güvenme. Artuklular kibirlidir, mağrurdur, ne söz bilirler ne ahit, sözlerini tutmazlar, haksızlık yaparlar. Sakın ama sakın onlara kulak verme, onların sözünü dinleme. Onlar sadece tuzak kurarlar. Emir İzzeddîn el-Buhî'ye iyi davranmanı tavsiye ederim. Onu hep yanına al, karşına alma. Onun tayinlerini kesme. Çünkü o senin eniştedir. Peygamberimiz (S.A.V) şöyle buyurmuştur: Kayın, kan akrabası*

¹²⁴Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi, vrk.51b-52a.

gibidir. Gerekçesi olmadan insanlara düşmanlık yapma. Haksızlıktan çok sakın. Çünkü en kötü, en çirkin davranıştır haksızlık. Sana kötülük edene iyilik etmeni tavsiye ederim. Komşularına bilhassa Selçuklu ailesine iyi davran. Yaptıklarından dolayı onları suçlama. Çünkü biz onların ülkesini ellerinden aldık. Onların adını sanını kaldırdık. Hutbelerini kestik. Bütün bunları kendi adımıza çevirdik". Sultan, bununla Erzen hükümdarını kastetmiş, vasiyetinin sonunda ise veliahdına tekrar Hasankeyfililere iyi davranması yönünde tavsiyede bulunmuştur.¹²⁵

Vasiyetin devamında Sultan oğlunu Hasankeyfli Sabih ailesi, Kadı Hasan ailesi ve el-İrmâni ailesinin de aralarında bulunduğu bazı ailelere karşı uyarmış ve şöyle söylemiştir: "Sakın onların konumlarını yüceltme, mertebelerini yükseltme. Onların emrini kabul etme. Aksi hâlde hükümdarlığını karıştırırlar. Hatta seni öldürmeye bile kalkışırlar. Çünkü öldürmek onların tabiatıdır. İnsanları kendilerine muhtaç edecek görev verme onlara. Onları orta bir mertebede ya da daha aşağıda tut. Bu şekilde sözleri geçerli olmamış olur. Ama onların haklarını koru. Onları tamamen terk edip başkasına muhtaç da etme. Onların bizim üzerimizde hizmet hakları var. Hasankeyflileri korumanı, onların üzerimizdeki haklarını gözetmeni ısrarla vasiyet ederim. Sana öğüt olarak onlar yeter".¹²⁶

Öldükten sonra Muzafferüddin Mûsâ'nın yerine geçmesini vasiyet eden Sultan, bu vasiyetin ardından çok kısa bir süre sonra aynı yılın ramazan ayının on beşinci (27 Nisan 1336) pazar gecesini vefat etmiştir. Cesur, atılgan, yiğit, tez canlı olarak bilinen Sultan, aynı zamanda alimler ve aydınlar ile de yakinen ilgilenen iyi bir şairdi.¹²⁷

1.8. el-Melikü'l Eşref Muzafferüddin Musa Devri (736-743 / 1335-1343)

Babasının inşa ettirdiği Altın Meclis (Meclisu'z-zeheb)'de oturan Sultan Melik Eşref, hükümdar olduktan sonra kardeşlerinin aracılığıyla Etraf kabilelerini idaresi altına almış, 739/1338 yılında Mihrananiye kabilesinin çıkardığı isyan da Melik Eşref'in kardeşi Şahabettin Gazi tarafından bastırılmıştır.¹²⁸ Bundan birkaç yıl sonra

¹²⁵ *Hıs-n-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk.52a-52b.

¹²⁶ *Hıs-n-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk.52b.

¹²⁷ *Hıs-n-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk.52b-53a.

¹²⁸ *Hıs-n-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk.58b.

Erzen'de isyan çıkması üzerine de Sultan'ın diğer kardeşi Harun, 742/1341 yılında Siirt'i ele geçirmiştir.¹²⁹

743/1342'de Sultan'ın kardeşi Melik Şihâbuddîn Gâzi'nin, Hicaz'dan dönmesiyle birlikte Hasankeyf'te yaşanan sevinç, Sultan Melik Eşref'in ağır bir hastalığa yakalanması ile yerini hüznü bırakmıştır. Hastalığının ağırlaşmasıyla hareket edemez duruma gelen Sultan, 27 Mart 1343 Perşembe günü vefat etmiştir. Cesur, heybetli, ve cömert yönleriyle bilinen Sultan, başında bulunduğu ordunun başarısı ile de tanınırdı.¹³⁰

1.9. el-Melikü'l Adil Şihâbuddîn Gazi Devri (743-768 / 1342-1366)

Kardeşinin defin işlemlerinin ardından tahta geçen Sultan Melik Şihâbuddîn Gazi, sultanlığı ilan edildikten sonra adına hutbe okutarak altın ve gümüş sikke bastırmıştır.¹³¹

744-745/1343-1344 yıllarında halkın refahı ve ülkenin imarı ile ilgilenen Sultan, 746/1345 yılında Şâfi alimi İmam Şeyh Nizameddin el-Acemi'nin Hasankeyf'e gelmesiyle, kendisinin yanında ilim tahsili yapmaya başlamış ve aynı yıl şeyh için bir medrese yaptırmaya karar vermiştir.¹³²

747/1345-1346 yılında Buhtî aşireti, itaati altında bulunduğu Hasankeyf Eyyübileri'ne isyan ederek Sultan Melik -Âdil'e düşmanlık etmeye başlamış ve ülkesinde fesatlık çıkarma girişimlerinde bulunmuştur. Sultan'ın ülkesine taarruz eden Buhti aşiretine karşı derhal harekete geçmesi ve Buhti beldesini kuşatmasıyla Buhtiler bozguna uğratılmıştır. Buhti aşiretinin yöneticisi olan Emir Seyfeddin, ülkesinin harap edileceğinden korktuğu için pişmanlığını dile getirmek üzere Sultan Melik Adil'in otağına giderek af dilemiştir. Bunun üzerine Buhti aşireti yöneticisi Emir Seyfeddin'in sadakatine ve samimiyetine inanan Sultan, aralarındaki husumeti sona erdirmiş, Emir Seyfeddin de Sultan'a teşekkür ve dua ederek el-Cezfire'ye dönmüştür.¹³³

¹²⁹ *Hıs-n-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk.65b.

¹³⁰ *Hıs-n-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk.68b-69a.

¹³¹ *Hıs-n-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk.69a.

¹³² *Hıs-n-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk.69a-70b.

¹³³ *Hıs-n-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk.72a-72b.

748 /1346-1347 yılında Hasankeyf'te bulunan Sultan, ülkenin imareti ve halkın işleri ile ilgilenirken şiddetli hava sıcaklığı sebebiyle Saiahiye Köşkü'nü yaptırmaya karar vermiş, Emir Bedrettin Munşi de köşkün yapımını şu beyitler ile kutlamıştır:

Eskimiş her şeyi yeniledi
 Böylesi akıllara bile gelmezdi
 Her şeyin en güzelini yaptı
 Seçkinlere güzel yerler yaraşır
 Allah her yeni günde daim etsin
 Onun şanını yücelme ve yükselme içinde
 Kullar izzet bulsun kazanç sağlasın diye
 Ülkeyi daha çok mamur etmek için.¹³⁴

Aynı yıl Türkmen İbrahim Şah ile Hasankeyf hâkimi Sultan Melik Âdil, Nusaybin yakınlarında bir görüşme yaparak karşılıklı dürüstlük, doğruluk ve sevgi üzerine birbirlerine söz vermişlerdir. Türkmenlerin Hasankeyf topraklarına taarruzlarını engelleyen İbrahim Şah'ın Mardin topraklarına yönelmiş, Mardin hükümdarı onlara karşı koyamayacağı için Emir İbrâhim Şah'ı desteklediğini belirterek onunla dost olmak istemiştir. Fakat daha sonra ona tuzak hazırlamış ve zehir içirerek onu öldürmüştür.¹³⁵

749/1347-1348 yılında Musul Türkmen beyi Hüseyin Beg, Diyarbakır bölgesine gelmiştir. Hüseyin Beg, bütün çevre hükümdarlarının huzuruna gelip arz-ı hürmet etmelerini beklerken Şchabeddin Gazi'nin gitmemesi üzerine diğer hükümdarlar da aynı tavrı takınmıştır.¹³⁶

750/1348-1349 yılında Sultan Melik Adil, Türkmenleri bölgeden atmak için Diyarbakır hâkimlerine elçiler göndererek kendilerinden yardım talep etmiştir. Sultan, bu talebini reddetmeyen emirler ile birlikte, Beşiri yakınlarında Türkmenleri bozguna uğratmıştır. Savaş meydanında bulunan Emir Bayram, Melik Adil'den

¹³⁴*Hısın-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk.74a-74b.

¹³⁵*Hısın-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk.74b.

¹³⁶*Hısın-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk.76a.

savaşa son vermesini istemiştir. Fakat Melik Adil bunu kabul etmeyerek askerlerine cesaret vermiş ve Türkmen çadırlarına hücum etmelerini emretmiştir.¹³⁷

Melik Adil Şihâbüddîn Gazi, Türkmenleri ortadan kaldırmayı planlarken Hasankeyf Eyyübülerinin yanında yer alan Erzen Beyi'nin Türkmenlerin tarafına geçmesi, savaşın seyrini değiştirmiştir. Galip durumdaki Hasankeyfliler bir anda mağlup duruma düşmüş ve bu ağır yenilginin ardından Melik Adil Şihâbüddîn Gazi de Türkmenlere esir olmuştur. Olaydan büyük üzüntü duyan Hasankeyfliler, Hüseyin Beg'in Melik Adil'i serbest bırakması ile büyük bir coşku içerisinde onu karşılamışlardır.¹³⁸

Şehabeddin Gazi, mağlubiyetine sebep olan Erzen Beyi'ni cezalandırmak amacı ile kardeşi Harun'un komutasındaki bir orduyu Erzen'e göndermiştir. Şiddetli çarpışmalar sonucunda Hasankeyfliler mağlup düşerek geri çekilmiş, bu duruma çok kızan Melik Adil bu kez kardeşi Salahaddin komutasındaki bir orduyu Erzen'e göndermiştir. Melik Adil Şahabeddin'in gazabını bilen Hasankeyfliler, bütün güçlerini ortaya koyarak Erzen'i zapt etmiş ve muzaffer bir şekilde Hasankeyf'e dönmüşlerdir.¹³⁹

754/1352-1353 yılında el-Cezire'nin üzerine yürüyen Melik Adil yağışlar sebebiyle suların çoğalmasından ötürü el Cezire'ye ulaşamadan Hasankeyf'e dönmüştür. El-Cezire meliki İzzeddin ise Melik Adil'e karşı, civar hükümdarları ittifaka davet etmiştir. Hakkari sahibi İmaduddin el-Hakkari'nin ittifaka olumlu cevap verdiğini duyan Melik Adil, Siirt'in elinden çıkacağı endişesiyle 400 askeriyle birlikte bir gecede Siirt'e ulaşmıştır. Fakat bu sırada Mardinli Melik Muhammed'in arabuluculuğu ile barış sağlanmış ve Melik Adil, yanındaki kuvvetlerin dağılmasına izin vererek Hasankeyf'e geri dönmüştür. Melik Adil, bu olayda kendisine itaat etmeyen Süleymani Kürtleri üzerine el-Hac Seyfeddin İbnül-Vezir komutasında bir ordu göndermiş, fakat Hasankeyf ordusunun mağlup olması üzerine Seyfeddin tutuklatılarak kulakları kesilmiştir. Bu olayı fırsat bilen Erzenliler, Eyyübiler'e ait

¹³⁷*Hıs-nı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk.76a-76b.

¹³⁸*Hıs-nı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk.76b-78b.

¹³⁹*Hıs-nı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk.83a-84a.

Bahmard'a saldırmışlardır. Buna karşı Eyyûbi hükümdarı el-Emir Bedreddin de, komutasındaki bir orduyu Erzenliler'in üzerine göndererek onları mağlup etmiştir.¹⁴⁰

759/1360 yılında Siirt civarındaki el-Zirki aşiretinin fesat çıkarması üzerine Siirt'e gelen Melik Adil, Zirkiler'in elinde bulunan Eğris Kalesini kuşatmıştır. Kurtulma şansları olmadığını anlayan Zirkiler'in, kaleyi teslim etmeleri üzerine Sultan Hasankeyf'e dönmüştür.¹⁴¹

766/1367 yılında Hasankeyf'te Şeyh Nizâmeddîn el-Acemî'nin yanında fıkıh tahsili yapmaya devam eden Sultan Melik-Âdil, tahsilini tamamladıktan sonra, şehir halkından pek çok kişiyi de yetiştirmiştir. Güzel kitapları ve meşhur kasideleri bulunan Sultan bir kasidesinde şöyle söylemiştir:

Nice gözler gecelemiş uyku görmeden
 Nice cesur yürekler endişe içinde kaldı durdu
 Nice yiğitler, kudretle dolandı durdu
 Bizim kılıçlarımızla toprağa uzandı durdu
 İnsanlar soyca övünç rekabetine girişince
 Bizim yücelerimiz hepsine üstün geldi ve yükseldi
 İtibarları sağlam bir şekilde yayıldı benzersizce
 Gözü peklikleri kayaları paramparça bıraktı ardınca
 Korku içinde olup kim vardıysa bize rahatladı
 Nice süre onu kederlendiren musibetlerden yana
 Yüksektir bizim kalelerimiz, şimdiki kalemizin
 Benzerinin olduğu söylenmemiştir, duyulmamıştır da
 Vefaya bağlılığımız sadakatin düsturu olmuştur
 İyiliğimiz yağmur gibidir, taşmıştır, nehirler gibi akmıştır
 Uzakta olanlar bizi semanın yıldızları sanır

¹⁴⁰ *Hün-ı Kayfa Vekâyinâmesi*, vrk.90a-91b.

¹⁴¹ *Hün-ı Kayfa Vekâyinâmesi*, vrk.94b-95a.

Kılıçlarımız yıldırım gibidir pazularımızda parlayınca
Nice kibirlenenler itaat içinde gelmiştir bize
Nice eğilmeyenler kılıç ile yerlere kapanmıştır
Bize bağlananlar itibar zırhına bürünmüştür
Hasetçiler ise zillet zırhına mahkum olmuşlardır
Yaşlılarımız akranlarına karşı övünç içindedir
Çocuklar ise kudret memesini emmektedir
Misafirleri ağırınız, kapımız çalınca mutlu oluruz
Cömertlik iyilik tabii tavırlarımızdandır
Savaş günü bize kılıç çekerse birileri
Onun zehir kadehini yudum yudum ona içiririz
Atamız ne yiğitti, rahat uyusun yerinde
Yeryüzüne cömertlik saçtı, neler yaptı
İtibar şerefini alınlara yüksek kurdu
İftihar üzere üstünlük için uğraştı
Eğer yağmur cimrilik ederse ellerimiz cömert kesilir
Bahşiş deryası hem cömert hem eli açık
En önde oluruz biz sūratle
Çarpışma günü tellal savaşa çağırınca
Biz çağrılınca ölümün hükmünü görürsün
Keskin kılıçlar başları yarmaya devam ettikçe
Kim ne zaman bize karşı bir kötülüğe kalktıysa
Rezillik pençesine düşmekten asla kurtulamamıştır
Bize düşman olanların başları kopmuştur
Bize dost olanların tutundukları bağlar kopmaz olmuştur

Savaş hâli iken bizim adımız anılınca
 Bahadırlar mutlaka boyun eğmiştir
 Bizim yiğitlerimiz savaşı olarak doğmuştur
 Ne korktukları görülür, ne de çekindikleri
 Biz çağırınca kabul ile yetişir
 Düşman saflarını öfkeyle yarıp gider
 Biz Eyyübî ailesiyiz, nam sahibiyiz
 Kılıcımız şirk azgınlarına korku salmıştır.¹⁴²

Sultan, diğer bir şiirinde ise dünyanın gelip geçiciliğini şu dizelerle aktarmıştır:

Ey gurura kapılmış olan ağır ol hele
 Uyanıver uykundan umarsızlığından
 Zamanın dostu yok bilesin
 Kıymetsizdir nihayet bu dünya
 Dünya eğlenceden ibaret, en tatlısı acı olan
 Her gün kendi içinde çağırır ayrılık için.¹⁴³

Alim, erdemli ve takva sahibi olan Sultan, edebiyat ve şiir üstatlarını sever, bütün işleri erbabının yapmasını, bütün sanat dalları mensuplarının ve aydınların kendi ülkesinde bulunmasını isterdi. Hasankeyf'e gelen değerli alim Şeyh Nizameddin el-Acemi'ye büyük bir itibar gösteren Sultan, onu eğitim-öğretim işleri makamına tayin etmiş ve kendisi de onun yanında fıkıh ve nahiv tahsili yapmıştır.¹⁴⁴

767/1366-1367 yılında, Hasankeyf'te iken sağlığı bozulmaya başlayan Sultan el-Meliku'l-Âdil'in hastalandığından ötürü, saltanatı kimin devralacağı hususunda Sultan'ın çocukları arasında anlaşmazlık baş göstermiş, bunun

¹⁴² *Hisn-ı Kayfa Vekâyinâmesi*, vrk.98b-99b.

¹⁴³ *Hisn-ı Kayfa Vekâyinâmesi*, vrk.99a-99b.

¹⁴⁴ *Hisn-ı Kayfa Vekâyinâmesi*, vrk.100a.

üzerine de Sultan, saltanatı el-Meliku'l-Eşref'e bırakmıştır. Siroz hastalığına yakalanan Sultan, 29 Ocak 1367 tarihinde vefat etmiş ve hayatta iken inşa ettirdiği Şihâbiyye Medresesi'ne defnedilmiştir.¹⁴⁵

1.10. el-Melikü'l Eşref Devri (769-775 / 1367-1373)

768/1366-1367 yılında babasının yerine geçen Melik Eşref, aynı yıl isyana hazırlanan ve bu amaçla da kale inşa etmeye başlayan Siirt'teki aşiretlerin üzerine yürümüş, onları savunmasız hale getirdikten sonra Hasankeyf'e dönmüştür.¹⁴⁶

772/1370-1371 yılında Sultan Melik-Eşref, Hasankeyf'te ülkenin işleri, ordunun istikameti ile meşgul iken bütün emirler Sultan'ın huzuruna çıkmış, ancak Emir Bedreddin el-Munşi evinin yapımı ile meşgul olduğu için gidememiştir. Davetin tekrarlanması üzerine Sultan'ın huzuruna varan Emir Bedreddin el-Munşi'nin, Sultan'a karşı özür dileme mahiyetinde yazdığı kaside şöyledir:

İmarına katıldım ey ezelden bahtlı
 Kurban olduğum bu geniş alana konuyorum
 Yurtlarının toprağını öpüyorum asalet sahiplerinin
 Yücelikle yükselenlerin yıldızların zirvesini aşanların
 Meliktir onlar, mertebeleri herkesten üstündür
 Onların bağışları olunca bulutlara hacet kalmaz
 Üstün oldular, erdemleri onlar kurdular her
 Böylece en kıymetli rütbelere yükseldiler
 Eyyübî ailesinin bir kolu itibarla yüceldi
 Asil Sultan el-Meliku'l-Eşref sayesinde
 Yedi deniz o sultanın elinin ayasıdır
 Doğuya da batıya da hediyeler ihsan eder
 Dediler ki o denizdir dedim o denizin kaynağıdır.¹⁴⁷

¹⁴⁵*Hün-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk.99b-100b.

¹⁴⁶*Hün-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk.102a.

¹⁴⁷*Hün-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk.102b-103a.

O aslandır dediler aslan ondan ürperir dedim
Felaket anında onda korku görülmedi
Dolunaydır o dediler dolunay gizlenir
Gözlerden, onun kaybolduğu görülmedi
O, güneştir dediler güneşi örter bulutlar
Dedim bu ise batmayan bir güneştir
Çok cömerttir, yiğittir, atılgandır, kahraman
Ömer b. Ma'dî savaşta ona göre habebdir
Savaş günü bir bölgenin üzerine yürüyünce
Süvarileri geri püskürtür bozgun ve kargın
Saldırınca aslanlar ürperir onun hamlesinden
Çünkü savaş atlarının sırtında büyümüştür o
Soyu köklüdür, benzersiz bir ailedir
Eğer yeryüzü melikleri soylarıyla övünürse
Görünüşi aslının güzelliğini gösteriyor zaten
Kuşku duyana şüphe edene doğruyu emrediyor
Güler yüzlüdür, eli açıktır aynı zamanda
Heybeti karşısında kimse bir olaya cesaret edemez
Adaleti sayesinde kenti mamur eyledi
Dusturları, azgınlara korku saldı
Ey asrın sahibi, ey çağın hükümdarı
Herkesin kendisine yöneldiği kişi
Bütün yeryüzünü dolaştım ben
Şiirlerim her yerde yayıldı durdu
Gurbette bir türlü tutunamadı

Senin cömertliğine kazancım arttı
 Senden ayrı durmamak en büyük isteğim
 Dünya galesi bazen zorlar insanı
 Geri kalışım için binlerce özür dilerim
 Evin ailenin hep dağılık kalmasıdır sebep
 Huzurdakilerin sözüyle beni kınamayın
 Ben sizi çekiştirmedim, bana öfke tutmayın
 Zatınıza hasret birinin selamı olarak kabul edin
 Şaşkın geceleyen gözleri yaşlı yorgunluk içinde
 Eğer bu gerçekleşirse bütün isteğim bundan ibaret
 Her yerde sizin devletinizin kökü var
 Eski zamanlardan sizin kapınızın neşesi var
 Eğer ona iyilikte bulunur iseniz
 Zaten bu hep yaptığınızdır nice iyiliklerinizi gördüm
 Mal tükenir, güzel nam ise kalıcı hazinedir¹⁴⁸
 Selam ederim kuşluk güneşi gaya dönüşüncüye kadar
 Dallarda yapraklar yeşermeye devam ettikçe.¹⁴⁹

775/1374 yılında Mardin ve Diyarbakır'da veba salgını ve şark çıbanı olarak adlandırılan hastalıkların ortaya çıkması, her gün binden fazla kişinin ölümüne sebep olmuştu. Şubat 1374'te salgının Hasankeyf'e de sıçramasıyla Sultan'ın iki kardeşi Melik Umman ve Melik Ömer de bu hastalığa yakalanarak ölmüşlerdi. Kardeşlerinin ölümü ve halkının salgından helak olmasından ötürü duyduğu üzüntü duyan Sultan da şark çıbanı hastalığına yakalanarak 17 Nisan 1374 tarihinde vefat etmiş ve

¹⁴⁸ *Hıs-nı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk.103a-103b.

¹⁴⁹ *Hıs-nı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk.103b.

kardeşlerinin yanına, babası Melik Adil Şehabeddin Gazi'nin yaptırdığı Şehabiyye Medresesi'ne defnedilmiştir.¹⁵⁰

1.11. el-Melikü's Salih Seyfeddin Devri (776-780 / 1374-1378)

Şehabeddin Gazi'nin en büyük oğlu olan Melik Seyfeddin 776/ 1374-1375 yılında kardeşi Melik Eşref'in yerine geçmiştir. Yönetimi ele alışının ikinci yılında Diyarbakır'da yedi ay devam eden şiddetli bir kıtlık dönemi yaşanmıştır.¹⁵¹

776/1374-1375 yılında Sultan Melik Seyfeddin, yerine Emir Mahmûd b. Hacı Ali b. Muştehi'yi naip olarak bırakarak Hicaz'a gitmiştir. Hac farızasını yerine getiren Sultan, artık sultanlık yapmak istemediğini, Allah'ın evine mücavir olmaya karar verdiğini açıklamıştır. Emir Bedreddin bu sözlere karşılık bu düşüncenin doğru olmadığını, Allah'ın, halkın sorumluluğunu, onları adalet ile yönetmek üzere kendisine verdiğini, onları terk etmenin helâl olmadığını belirtmiştir. Çünkü eğer Sultan Mekke'de kalırsa kardeşleri, Hasankeyf'te sultanlık mücadelesine girebilir ve bunun sonucunda da kan dökülmesine sebep olunarak Allah'ın razı olmayacağı bir iş yapılmış olurdu. Ülkenin bütün işleriyle ilgilenme sözünü veren Emir Bedreddin, Sultan'ı ikna ederek onunla birlikte Mekke'den Hasankeyf'e dönmüştür.¹⁵² Devlet işlerinin tamamının Emir Bedreddin tarafından yürütüldüğü ülkede Sultan, 780/1378 yılında vefat etmiştir.¹⁵³

1.12. el-Melikü'l Adil Ebu'l Mefâhir I. Süleyman Devri (780-827 / 1378-1424)

780-827/1378-1424 yılları arasında saltanat süren el-Melikü'l Adil Süleyman, Hasankeyf Eyyübileri'nin en önemli şahsiyeti olarak görülür.¹⁵⁴

780/1378 yılında Karakoyunlular'dan Kara Mehmet Bayram Hoca'nun ölümü üzerine, onun yerine geçerek Mardin üzerine yürüyen Sultan, Mardin Artuklu Sultanı emirlerinden yardım almasına rağmen mağlup olmaktan kurtulamamış, neyse ki bu olay kısa bir süre sonra iki taraf arasında yapılan barış anlaşması ile sonuçlanmıştır.¹⁵⁵

¹⁵⁰*Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk.107a.

¹⁵¹*Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk.108a.

¹⁵²*Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk.108a-110a.

¹⁵³Halil Edhem, a.g.e., s.100.

¹⁵⁴Halil Edhem, a.g.e., s.100.

¹⁵⁵Faruk Sümer, *Karakoyunlular*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1984, s.48.

796/1394 yılında Timur'un Mardin'e yaklaştığının haberini alan Mardin Artuklu Sultanı İsa, O'na bağlılığını bildirmiş, Timur da buna karşılık Mardin'e uğramadan Urfa'ya geçmiştir. Urfa'da bekleyen Sultan Süleyman ve Erzen Beyi Ali de Timur'a hediyeler sunarak O'nun hizmetine girmiş ve Timur'un 799/1396 yılında gerçekleştirdiği Anadolu ve Suriye seferine katılmışlardır.¹⁵⁶

Bunun yanı sıra bölgenin sorunlarıyla da ilgilenen Sultan Süleyman, 817/1414 yılında Yezidiler'in, şeyhlerine olan aşırı bağlılıklarından dolayı gayr-i İslami hareketlerde bulunmaları üzerine, el-Cezire hükümdarı ile birlikte hareket ederek Yezidiler'in merkezi olan Hakkari'deki Yezidi Şeyhi Adi'nin mezarını tahrip etmiş¹⁵⁷, hatta mezardaki kemikleri çıkararak yakmıştır.¹⁵⁸

Hayatı ve yönetimi ile ilgili ayrıntılı bir bilgiye sahip olmadığımız fakat Hasankeyf'te bıraktığı ve onarımını yaptırdığı eserlerden ilme ve şehrin bayındır hale gelmesine büyük ehemmiyet verdiği anlaşılan Sultan Süleyman, 827/1424 yılında vefat etmiştir.¹⁵⁹

1.13.el-Melikü'l Eşref Şerafeddin I. Ahmed Devri (827-836 / 1424-1433)

Babası Ebu'l Mefâhir Süleyman öldükten sonra Hasankeyf Eyyûbi meliki olan ve dokuz yıl Hasankeyf'te Eyyûbi melikliği yapan el-Melikü'l Eşref Şerafeddin I. Ahmed'in hâkimiyet yılları hakkında kayda değer bir bilgiye sahip değiliz. Fakat 836/1432 yılında Memlûk sultanına itaatini arz etmek için çıktığı ölümüne sebep olacak yolculuk Sultan'ın Memlûklular'la iyi ilişkiler içinde olduğunu göstermektedir. Şerafeddin I. Ahmed söz konusu yılda, Amid'i kuşatmakta olan Mısır sultanı Ebû'n Nasr Seyfeddin Barsbay (825-841/1422-1438) ile görüşmek üzere çıktığı yolculukta Akkoyunlu Kara Yülük Osman'ın askerleri tarafından öldürülmüştür.¹⁶⁰

¹⁵⁶Hüseyin Yurttaş, "*Hasankeyf Yapılarının Sanat Tarihimizdeki Yeri*", Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı, C.I, Erzurum 1991, s.30; Nizameddin Şami, *Zafername*, Çev. Necati Lugal, Ankara 1987, s. 178.

¹⁵⁷Burhan Zengin, a.g.e., s.82; Osman Turan, a.g.e., s.229.

¹⁵⁸Osman Turan, a.g.e., s.229.

¹⁵⁹Burhan Zengin, a.g.e., s.83; Halil Edhem, a.g.e., s.100; Hüseyin Yurttaş, a.g.tz., s.30.

¹⁶⁰Ali Mıynat, "*Bir Ortaçağ Kenti Hasankeyf*", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Muğla 2008, s.128; Abdülgani Efendi, Memlûk sultanının Amid kuşatmasında bulunduğundan bahsetmemekle birlikte, melikin Mısır'a sultanı ziyarete giderken isyan eden askerleri tarafından öldürüldüğünü yazmaktadır. Ayrıca babasının yanında bulunan el-Melikü's Salih I. Halil'in, kendine tabi askerlerle Baybars'ın yanına ulaşmayı

1.14.el-Melikü's Salih Selahaddin I. Halil Devri (836-856 / 1433-1452)

Babasının Akkoyunlu Kara Yülük Osman'ın askerleri tarafından öldürülmesi üzerine el-Melikü's Salih Hasankeyf Eyyûbi meliki olmuştur. Aynı yıl yeni melikin kardeşi Şerefeddin Yahya Mısır'a gitmiş, el-Melikü's Salih Selahaddin I. Halil'in tahta oturduğunu sultana arz etmiştir. Bu münasebetle yeni melike, "el-Melikü'l Kâmil" unvanı verilmiştir.¹⁶¹

el-Melikü's Salih I. Halil devrinde de bölge Akkoyunlular'la Karakoyunlular arasındaki çatışmalara sahne olmuş, Hasankeyf Eyyübileri de kendi çıkarları doğrultusunda uygun gördükleri tarafta yer almışlardır. 841/1437 yılında Karakoyunlu Türkmen Kara Yusuf'un oğlu İsfehan Mirza ile Akkoyunlu Kara Yülük Osman'ın oğlu Sultan Hamza arasında yapılan savaşta Hasankeyf hâkimi Sultan Hamza'nın yanında yer almış, yapılan savaş sonucunda Akkoyunlular Karakoyunlular'a karşı zafer kazanmıştır.

Yirmi yıl süren bir saltanat döneminin ardından oğlu Halef tarafından öldürülen Sultan'ın yerine, 856/1452'de el-Nasır, ardından da aynı yıl II. el- Kâmil Ahmed (856-862 /1452-1458) geçmiştir.¹⁶²

1.15. el-Melikü'l Adil Halef Devri (859-866 / 1455-1461-2)

Melik Süleyman'ın oğlu olan ve amcasının yerine geçen Sultan el-Melikü'l Adil Halef, "Çavşar Halil" adıyla da anılırdı. 866/1461 yılında Akkoyunlular'ın Hasankeyf'i istila etmesi üzerine Melik Halef, kaleyi savunmak istemiş fakat Akkoyunlular tarafından kandırılan yeğeni tarafından hamamda öldürülmüştür. Kaleyi ele geçiren Akkoyunlular, Melik Halef'in kardeşi Zeynel Abidin ile birlikte Hasankeyf'in tüm emirlerini idam etmiş, esir alınan askerlerin Diyarbakır'a götürülmesi ile de Hasankeyf idaresi Akkoyunlular'a geçmiştir.¹⁶³

başardığını, Baybars'ın ise ona bir çok ikram yaparak babasının mülkünü ona devrettiğini bildirmektedir. (Abdülğani Efendi, *Mardin Tarihi, Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı*, (Yay. hz., Burhan Zengin), Ankara 1999, s.124.

¹⁶¹Şerefhân Bitlisi, *Şerefname*, (çev. M. Emin Bozarslan), Yöntem yay., İstanbul 1971, s.174.

¹⁶²Abdülğani Efendi, a.g.e., s.98-99.

¹⁶³Burhan Zengin, a.g.e., s.86; Hüseyin Yurttaş, a.g.tr., s.31.

2.AKKOYUNLU HÂKİMİYETİ ALTINDA HASANKEYF (866-887/1462-1482)

Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan, mevsimlik göç yolları üzerinde bulunan Hasankeyf'i ele geçirerek, hem bu güzergahın güvenliğini sağlamayı hem de Tebriz'i, Halep ve Bursa'ya bağlayan ticaret yolunun yönetimini ele geçirmeyi amaçlamaktaydı.¹⁶⁴

Amacına ulaşabilmek adına, el-Melikü'l Âdil Halef ve Hasankeyf'te hâkimiyet kurmak isteyen Karakoyunlular ile mücadele eden Uzun Hasan, kuşatma girişimlerinin ardından şehri almayı başarmış fakat Akkoyunlu Devleti'nin Hasankeyf'teki hâkimiyeti uzun süreli olmamıştır. 882/1478'de Uzun Hasan'ın vefatıyla Akkoyunlu Devleti'nde başlayan karışıklıklar ve babasının tahtına çıkan Sultan Halil'in, kardeşleri ile saltanat mücadelesine girmesi sonucunda kardeşi Yakup tarafından 883/1479 yılında öldürülmesi, Hasankeyf'te yirmi yıllık Akkoyunlu devrini sonlandırmıştır.¹⁶⁵

¹⁶⁴Tufan Gündüz, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri*, Yeditepe yay., Ankara 1997, s. 32.

¹⁶⁵İlhan Erdem, *Ak-Koyunlu Devleti Tarihi*, Birleşik yay., Ankara 2007.

3.HASANKEYF'TE HÜKÜM SÜREN EYYÛBİ SULTANLARI (2.DÖNEM)

3.1 el-Melikü'l Halil II. Devri (887-917 / 1481-1511)

Akkoyunlular'ın bölgeyi istilası sırasında Hama'ya gizlenen el-Melikü'l Halil, Uzun Hasan'ın ölümüyle baş gösteren karışıklıklardan faydalanarak, Şirvanlı Mir Şah Muhammed'in yardım ve desteğiyle harekete geçmiş ve öncelikli olarak Akkoyunlular'ın elinde olan Siirt'i kılıç zoruyla ele geçirmiştir. Daha sonra Hasankeyf'in üzerine yürüten el-Melikü'l Halil, burayı barış yoluyla Akkoyunlular'ın elinden almıştır.¹⁶⁶

Hasankeyf'i ele geçirerek, burada Eyyûbi hâkimiyetini yeniden kuran el-Melikü'l Halil'in bölgedeki itibarı oldukça artmıştır. Hükümdarlığı sırasında Akkoyunlu hükümdarı Sultan Yakup (883-895/1478-1490)'un baskılarına dayanamayan Safevi hâkimi Şah İsmail, Hasankeyf'e sığınmıştır. Bu sırada Hasankeyf Eyyûbi hâkimi el-Melikü'l Halil ile Şah İsmail (907-930/1501-1524)'in kız kardeşi evlenmiş, bu vesile ile de büyük şenlikler yapılmıştır.¹⁶⁷

907/1501 yılında Akkoyunlu Devleti'nin elinden Tebriz'i alan Şah İsmail, buraya yerleşip kendi devletini kurmuştur. Bir süre sonra onu kutlamak ve itaatini bildirmek için Tebriz'e gelen el-Melikü'l Halil, Şah İsmail tarafından tutuklatılmıştır. el-Melikü'l Halil'in Tebriz'de tutuklu kaldığı süre içinde, Şah İsmail kız kardeşi olan el-Melikü'l Halil'in karısı ile çocuklarını da buraya getirtmiştir.¹⁶⁸

3.2.el-Melikü's Süleyman II Devri (917-920 / 1511-1514)

Babasının Tebriz'de tutuklanması üzerine Hasankeyf çevresindeki Şirvan ve Zirkan aşiretleri, el-Melikü's Süleyman'ı kendilerine hükümdar tayin etmişlerdi. Safeviler'in kontrolü altında geçen üç yıllık hâkimiyet döneminden sonra, babası el-Melikü'l Halil Tebriz'de kaldığı hapisshaneden firar edince, Sultan, hükümdarlıktan çekilip babasına itaat etmişti.¹⁶⁹

Safeviler, Osmanlı Devleti'ne karşı yaptıkları Çaldıran Savaşı'nda (920/1514) büyük bir bozguna uğrayınca Diyarbakır ahalisi, Safeviler'e isyan etmiş, bunun

¹⁶⁶Şerefhan Bitlisi, a.g.e., s.180.

¹⁶⁷Şerefhan Bitlisi, a.g.e., s.180-181.

¹⁶⁸Şerefhan Bitlisi, a.g.e., s.180-182.

¹⁶⁹Şerefhan Bitlisi, a.g.e., s.182.

üzerine de Şah İsmail Amid'in zaptı için Karahan'ı görevlendirmiştir. Karahan'a yardıma gelen askeri kuvvetler arasında Hasankeyf'te konuşlandırılan Safevi birliklerinin de bulunması,¹⁷⁰ Safeviler'in bölgedeki askerlerinin bir kısmını Hasankeyf'e yerleştirdiğini göstermektedir.

4. HASANKEYF'İN OSMANLI HAKİMİYETİNE GEÇİŞ SÜRECİ

Safeviler, Osmanlı Devleti'ne karşı yaptıkları Çaldıran Savaşı'nda (920/1514) bozguna uğrayınca, Diyarbakır bölgesindeki nüfuzları da iyice azalmıştır. Bu yenilginin ardından, Safevi Devleti'nde meydana gelen karışıklıklardan faydalanarak hapsedildiği yerden firar etmeyi başaran el-Melikü'l Halil II., Başbüyük Bey'le birlikte Diyar-ı Bekr bölgesine doğru yola koyulmuş, Van civarında kendisini yakalamak isteyen Mahmudiyan aşiretini atlatarak Hasankeyf'e ulaşmıştır. el-Melikü'l Halil II., Hasankeyf'e ulaştığında başta hükümdarlık tahtında oturan oğlu el-Melikü's Süleyman II. ve diğer çocukları olmak üzere onunla ihtilafa düşen tüm aşiretler, el-Melikü'l Halil'e itaatini bildirmiş, Sultan'ın iktidarının ikinci dönemindeki ilk icraatı da Safeviler'in elinden Siirt'i almak olmuştur.¹⁷¹

Fakat el-Melikü'l Halil II.'nin hâkimiyetini tam olarak sağlaması için şehirde bazı engeller söz konusudur. Bunlardan en önemlisi Safeviler'in şehri istila ettikleri sırada kaleye muhafız olarak yerleştirdiği Alevi akidelerini benimseyen Beşnevi Kürtleri'nin tutumudur. Beşnevi Kürtleri'nin kaleyi el-Melikü'l Halil'e teslim etmemeleri üzerine düzenlenen saldırıda, Beşnevi Kürtleri, el-Melikü'l Halil'e itaatlerini bildirmek zorunda kalmıştır. Beşnevi Hüseyin Bey'le barış yapan Hasankeyf Eyyûbi meliki, ona itaatinin bir hediyesi olarak Bâli Köyü'nün mülkiyetini vermiştir.¹⁷² Böylece Hasankeyf'te düzeni sağlama noktasındaki ilk adım atılmış fakat Safeviler'in bölgedeki emelleri, el-Melikü'l Halil'i Osmanlı Devleti'ne yaklaşmak zorunda bırakmıştır. Bunun üzerine Hasankeyf Eyyûbi meliki el-Melikü'l Halil de Bitlis hâkimi Emir Şerefeddin, Hizan hâkimi Emir Davud, Sason hâkimi Ali Bey, Nemran hâkimi Abdal Bey gibi bölgedeki yirmi beş Kürt emiri ile beraber Osmanlı Devleti'nin hizmetine girmiştir. Osmanlı Devleti'nin liderliğinde kurulan bu

¹⁷⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Emiri, *Osmanlı Vilayeti Şarkiyesi*, Evkafı İslamiye Matbaası, İstanbul 1918, s.60.

¹⁷¹ Şerefnan Bittisi, a.g.e., s.182.

¹⁷² Şerefnan Bittisi, a.g.e., s.182-183.

ittifak gurubu, vakit kaybetmeden bölgeyi Safevîler'den arındırmak için harekete geçmiştir.¹⁷³

Daha sonra el-Melikü'l Halil, Hasankeyf Kalesi'ni almak için Bitlis Emiri Şeref Bey, Hizân hâkimi Emir Davud, Sason hâkimi Emir Mehmed Bey ve emrindeki takviye kuvvetlerle beraber buraya gönderilmiştir.¹⁷⁴ Bu arada Osmanlı ordusu, Mardin Kalesi'ni muhasara ederek ele geçirmiş, Mardin Kalesi'nin düşmesinden sonra Hasankeyf'te kaleyi savunan Safevîler'in direnci kırılmıştır. el-Melikü'l Halil'in gayretli tutumu ve bölge beylerinden İdrisi Bitlisi'nin arabuluculuğu ile kale sulh yoluyla alınmış ve buranın idaresi tekrar el-Melikü'l Halil'e verilmiştir.¹⁷⁵

Osmanlı Devleti, Hasankeyf'i aldıktan sonra buranın yönetimini bir süre daha Eyyûbi hanedanlığı mensuplarına vermiştir. el-Melikü'l Halil'in ölümünden sonra yerine geçen oğlu el-Melikü'l Hüseyin ilk olarak kardeşleri el-Melikül Ali ve el-Melikü'l Muhammed'i tutuklatmıştır. Bunun üzerine Erzen'de bulunan diğer kardeşi el-Melikü's Süleyman II., Diyarbakır beylerbeyi Hüsrev Paşa'ya sığınmış ve idareyi ele geçirmek için ondan yardım talebinde bulunmuştur. Hüsrev Paşa, el-Melikü'l Hüseyin ile tutukladığı kardeşlerini Amid'e getirtmiş, burada yapılan muhakeme sonucunda el-Melikü'l Hüseyin'in öldürülmesine ve yerine el-Melikü's Süleyman'ın geçirilmesine karar verilmiştir.¹⁷⁶

Daha önce babası el-Melikü'l Halil'in Tebriz'de kaldığı üç yıllık tutukluluk döneminde hükümdarlık yapan el-Melikü's Süleyman II., bu sefer Kanuni Sultan Süleyman (926-974/1520-1566)'ın emirnamesiyle Hasankeyf'in yöneticisi olmuştur. Diğer iki kardeşinin ona karşı çıkması sonucunda, aralarında çıkan çatışmalara direnemeyen kardeşi el-Melikü'l Ali, Bitlis hükümdarı Şeref Han'a kaçmış, çevredeki aşiretler de el-Melikü'l Hüseyin'in ölümünden sorumlu tuttukları el-Melikü's Süleyman'a karşı isyan etmişlerdir. Duruma hâkim olamayacağını anlayan el-Melikü's Süleyman II., hükümdarlıktan feragat ederek şehrin anahtarını Hüsrev Paşa'ya devretmiştir (931/1524). Kanuni Sultan Süleyman, kendisine mükafat olarak

¹⁷³İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yay., C. II, Ankara 1988, s. 275.

¹⁷⁴Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Türk Tarih Kurumu Yay., C.I, Ankara 1991, s.31.

¹⁷⁵Nejat Göyünç, a.g.c., s.34.

¹⁷⁶Şereftan Bitlisi, a.g.e., s.184-185.

Ruha (Urfa)'nın yönetimiyle beraber yedi yüz bin akçe vermiş,¹⁷⁷ böylelikle de Hasankeyf'te 630/1232 yılında kurulan, 866/1462 yılında Akkoyunlular tarafından yirmi yıl inkitaya uğratılan 264 yıllık Eyyûbi hâkimiyeti sona ermiştir.

¹⁷⁷Şerehan Bitlisi, a.g.e., s.186.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1. HASANKEYF'TE EYYÜBİ DÖNEMİNE AİT MİMARİ ESERLER

Hasankeyf'te 264 yıl hüküm süren Eyyûbi dönemine ait mimari eserler, araştırma konumuz çerçevesinde incelenmiş ve fotoğraflarla desteklenmiştir.

1.1.Ulu Cami

Hasankeyf Eyyûbi Sultanı Melik el- Adil Muciriddin Muhammed tarafından, kardeşi Melik Salih'i öldürmekle yaptığı hatadan ötürü Allah'a karşı af dileme mahiyetinde 728/1327-1328 yılında yaptırılmıştır. Kalenin en yüksek noktasında yer alan caminin yapımı sırasında karşılaşılan bazı kalıntılar, bu alanda Bizanslılar döneminden kalma bir kilisenin bulunduğunu göstermektedir.¹⁷⁸

Caminin giriş eyvanında bulunan 796/1394 tarihli kitabesi ve minarede yer alan 727/1326 tarihli kitabe, bu yıllarda yapının onarım aşamalarından geçirildiğini veya yenilenmiş olabileceğini ortaya çıkarmakta, ayrıca buradan yola çıkarak ilk yapının Artuklular döneminde de inşa edilme ihtimali doğmaktadır.¹⁷⁹

Cami dikdörtgen avlunun güneyinde bulunan mihraba paralel tek neften oluşan bir plan şemasına sahiptir.¹⁸⁰ İki girişi bulunan avlunun doğudaki asıl girişinin altında yer alan geçit, avlunun altındaki sarnıca geçilmesini sağlamış, giriş eyvanının önünde yer alan dikdörtgen havuz da teras döşemesinin yüzeyinde birikmiş sularla beslenen bu sarnıçtan su çıkarmak için yapılmıştır. Eyvan niteliğindeki giriş, yuvarlak basık bir kemerle başlamakta, caminin mihrap önü bölümü üç yana açıklığı olan, kubbeli, kare bir mekândan oluşmaktadır.¹⁸¹ Giriş kapısının üzerinde yer alan kitabe, birbirine eklenerek yapılan mekânlarla eserin birçok değişikliğe uğradığını göstermektedir.¹⁸²

Girişten sonra sekizgen kasnaklı, tromplara oturan kubbeli bölüme geçilmiş, bugün tamamen yıkılmış durumda olan üst örtünün tümünde bölgesel bir uygulama örneği olan küpler kullanılmıştır. Nefin, tonoz başlangıcı seviyesinde, beden duvarlarını içten tümüyle doluşturduğu anlaşılan bir yazı kuşağının bulunduğu bilinen

¹⁷⁸ *Hisn-i Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk.35b.

¹⁷⁹ Abdüsselam Uluçam, *a.g.m.*, s.3; Hüseyin Yurttaş, *a.g.tz.*, s.66.

¹⁸⁰ Abdüsselam Uluçam, *a.g.m.*, s.4; Hüseyin Yurttaş, *a.g.tz.*, s.67.

¹⁸¹ Hüseyin Yurttaş, *a.g.tz.*, s.67.

¹⁸² Abdüsselam Uluçam, *a.g.m.*, s.4.

yapının¹⁸³ beden duvarlarında da bozulma ve ayrılmalar meydana gelmiş, farklı dönemlerde yapılan onarımlar sırasında bazı bölümler ve mimari organlar eklenmiş, sıva ve süslemeleri yenilenmiştir (Fotoğraf:5).¹⁸⁴

Fotoğraf 5: Hasankeyf Ulu Camii'nden bir görünüm.

¹⁸³Hüseyin Yurttaş, *a.g.tz.*, s.68-69.

¹⁸⁴Abdüsselam Uluçam, *a.g.m.*, s.4.

Kesme taşlarla örülmüş oldukça sağlam bir yapıya sahip taş mihrap, yapının güney duvarındaki sivri kemerin içerisine yerleştirilmiş ve dikdörtgen bir hat ile çevrelenmiştir (Fotoğraf:6). Ana niş, iç içe iki niş halinde bu hattın içerisinde yer almıştır. Silindirik köşe sütuncelerini birbirine bağlayan dış nişin sütun başlıkları mukarnaslıdır.¹⁸⁵

Fotoğraf 6: Hasankeyf Ulu Camii'nin mihrabı.

Cami gibi harap durumda olan, moloz taşlar ile yapılan minarenin kuzey cephesinde, alçı süsleme ve alçıdan yazılmış kitabe mevcuttur. Bu kitabeden minarenin 927/1520 tarihinde yenilediği anlaşılmaktadır (Fotoğraf:7).¹⁸⁶

¹⁸⁵Hüseyin Yurttaş, *a.g.tz.*, s.70.

¹⁸⁶Abdüselam Uluçam, *a.g.m.*, s.3.

Fotoğraf 7: Hasankeyf Ulu Camii'nin minare kalıntısı.

Küçük boyutlu ve ahşap malzemeden yapılan minberin, künde-kâri tekniğinde yapılmış ahşap kapı kanatları ile aynalık ve taht altında yer alan geometrik motifleri mevcuttur. Minber, ayet kitabelerinin yanı sıra; kapı kanatlarında yer alan usta adı ve yapım yılını vermesi açısından ayrıca önem taşımaktadır. Kadı es-Said oğlu Muhammed eş-Şafii tarafından 798/1396 yılında yapılmış ya da yenilenmiş olan minberden günümüze ulaşan aynalık ve kapı kanatları Mardin Müzesi'nde yer almaktadır.¹⁸⁷

İslamiyet'in kabulü ile hayvansal görünümünü tamamen kaybeden rumi ve palmet motiflerinden oluşan bitkisel bezemenin, yapının giriş bölümünden

¹⁸⁷Hicayin Yurttaş, *op. cit.* s. 71-72.

minaresine kadar simetrik düzende birçok alanda kullanılması ile caminin tezyinatında da ifadesini bulan İslami tavır, beraberinde huzur ve dinginlik duygusunu da getirmiştir. Farklı dönemlerde yapılan onarımlar sırasında yapının bazı bölüm ve mimari organlarının değiştirilip, sıva ve süslemelerinin yenilenmesi ile amacı salt hacıcı bir mimari anlayışın aksine sosyal ihtiyaçların bir ürünü olarak Hasankeşif'te en güzel şekilde tezyin edilmiş Eyyûbi eserlerinin bile gelecek nesillerin ihtiyaç ve arzularına hizmet etmeyi sağlayacak şekilde tasarlandığını ortaya koymuştur.

Bu caminin yapımıyla daha önce kilisenin bulunduğu alanda teslis sözünün yerine tevhid sözü okunur hale gelmiş, mezbah mihraba, vaftiz yeri minbere dönmüş, İncil ise yerini artık Müslümanlar'ın kutsal kitabı olan Kur'an-ı Kerim'e bırakarak, papaz ve ruhbanların yerini fakihler ve alimler almıştır. Böylece bu mekân İslam ilkeleri ile şerefendirilmiş, Emir Bedreddin el-Munşi de Sultan'ın bu caminin yapılmasında gösterdiği samimiyet ve özveriye şu beyitler ile kaleme almıştır:

Yeryüzünde samimiyet üzere bir cami yaptı
 Camiyi ilim, din ve takva ile bezedi
 Bunun gibi nicesini yaptı ve hazırladı
 Ebedilik yurduna Allah için iyiliklerle.¹⁸⁸

1.2. er-Rızk Cami

Avlu giriş kapısı üzerinde yer alan kitabeye göre, Eyyûbi Sultanı Süleyman tarafından 1409 yılında yaptırılan bu cami, Dicle Nehri'nin güney kıyısındaki ana kaya üzerinde, kale ile köprü arasında yer alır. Güneydeki ibadet mekânının heyelan sebebiyle nehre uçtuğu bu yapının, günümüze ulaşan en iyi kalmış kısımları; harimin kuzey duvarı ile avlu giriş cephesi, anıtsal taç kapı ve minaresidir.¹⁸⁹

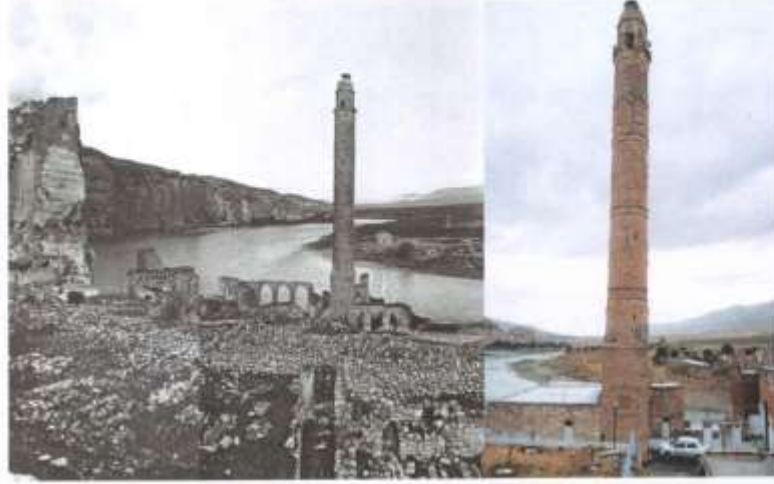
Caminin kuzey cephesinde yer alan, cepheden ileriye doğru taşınması az fakat yukarıya doğru beden duvarlarını geçecek derecede taşkın olan anıtsal taç kapı mukarnas kavsaralı olup, düzgün kesme taş bloklarla inşa edilmiştir. Genellikle taç kapının dış yüzeylerinde yer alan geometrik, bitkisel ve mukarnalı bordürlerin

¹⁸⁸*Hısnı Keyfi Vekâifindesi*, vrk.35b.

¹⁸⁹Abdüselam Uluçam, *a.g.m.*, s.9.

burada kullanılmadığı dikkat çekerken; etkileyici taş oymaların taç kapının iç üç yanında yoğunlaştığı görülmüştür. Düz lentolu girişin üzerinde yer alan ve dalgalı çubukların kesişmesinden meydana gelen kartuşların oluşturduğu panoda, Allah'ın 99 ismi yazılıdır. Bu isimler, her birinde 16'şardan 6 sıraya yerleştirilmiş, geriye kalan 3 isme panonun alt bölümünde yer verilmiştir. Bu bölümün üzerinde de karakter ve istif bakımından son derece başarılı olan nesih karakterli kitabe yer almaktadır.¹⁹⁰

Yapının kuzeydoğu köşesinde yer alan minare, kare kaide üzerinde silindirik gövdeye sahiptir.¹⁹¹ Doğudaki sokak zemininden 37.57 m., çukurda kalan ibadet mekânından 40.85 m. olarak ölçülen minarenin, kare prizma şeklindeki kaidesi 3.61 m., silindirik gövdesinin çapı da 3.41 m.dir (Fotoğraf:8).¹⁹²

Fotoğraf 8: Gertrude Bell'den (solda) ve günümüzden er-Rızk Camii fotoğrafı.

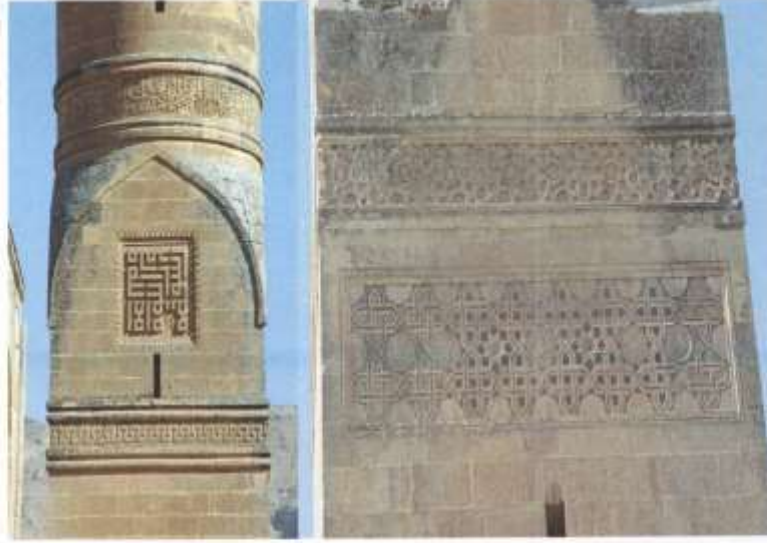
Prizmatik üçgenlerle kaideye bağlanmış olan gövde, silmelerle süslenmiş kuşaklar tarafından üç ana bölüme ayrılmış, kemer dizeleri ve değişik biçimlerde arabesk panolarla süslenmiştir. Bu örnek, bölgede sonraki yüzyıllarda çok sık uygulanacak olan minare tipinin, en eski örneklerinden birisi olması özelliğini taşıırken, minarenin kayda değer diğer bir özelliği de çift yollu (merdivenli)

¹⁹⁰Hüseyin Yurttaş, *a.g.tz.*, s.131.

¹⁹¹Albert Gabriel, *Voyages Archeologique Dans la Turquie Orientale*. Paris 1940, s.65.

¹⁹²Abdüsselam Uluçam, *a.g.m.*, s.10.

oluşudur.¹⁹³ Mozaik şeklinde kesilmiş renkli taşlar ve kakma tekniği ile düzenlenmiş ince geometrik örgülerle bezenen, fazla taşını yapmayan bir şerefe ile kısa bir peteği bulunan minare, dilimli bir külâh ile son bulan yapısıyla, Er-Rızık Cami'nin günümüze kadar en sağlam şekliyle ulaşabilmiş tek orijinal kısmı olma özelliğini taşır(Fotoğraf:9).¹⁹⁴

Fotoğraf 9: er-Rızık Camii minaresinden görüntüler.

Ana ibadet mekânının tamamen yıkıldığı bu caminin orijinali “zaviyeli cami” olarak nitelendirdiğimiz plan tipinin bir örneğini temsil etmektedir. Kuzeyde anıtsal taç kapısı ve minaresi ile gösterişli bir cephe sergileyen caminin avlusunun, harime göre çok daha büyük olduğu yapıda, avluyu üç yönden çevreleyen revak sıralarından da hiçbir iz kalmadığı görülmektedir.¹⁹⁵

Bugünkü avlunun güneyinde kalan duvar kalıntısı ise; caminin asıl ibadet mekânının giriş kapılarını barındırmaktadır. Yazı kuşakları ve süsleme örnekleri, caminin tamamının ileri düzeyde bir tezyinata sahip olduğuna işaret etmektedir.¹⁹⁶

¹⁹³ Albert Gabriel, *a.g.e.*, s.65-66.

¹⁹⁴ Abdüsselam Uluçam, *a.g.m.*, s.10; Hüseyin Yurttas, *a.g.tz.*, s.132.

¹⁹⁵ Hüseyin Yurttas, *a.g.tz.*, s.125.

¹⁹⁶ Abdüsselam Uluçam, *a.g.m.*, s.10.

İfade bakımından Hıristiyan Batı kültürünün insanı ümitsizliğe sevk eden dramatik yahut dayatmacı tavrının aksine İslam Sanatlarının ortak özelliği olan renkli, aydınlık ve ümitvar ifade biçimini yansıtan İslami tezyinilik, Allah telakkisinin bir yansıması olarak yapıda detaylı bir şekilde işlenmiştir. Ayrıca anıtsal taç kapı ve diğer mimari organlarıyla irade yahut kudret sembolü olmaktan ziyade insan ölçeğinde bir abideviliği vurgulayan bu eser, İslami durum ve tavır alışların bir ifadesi olarak İlahi İrade'yle uyum içinde gelişen İslami bilinç ve inancın bir göstergesidir.

Bu cami'yi yaptıran Sultan el-Meliku'l-Âdil Ebu'l-Mefâhir Süleymân, düşmanlarını sindirerek sonsuza dek anılacak bir şan bırakmış ve ülkenin, özellikle de Hasankeyf'in refaha kavuşmasını sağlamıştır. Sultan Hasankeyf'te meydanlar dahil imar edilmeyen bir yer bırakmamış, dört bir yandan cami, medrese yapımına ağırlık vermiş ve böylelikle de ekonomik kalkınma ile birlikte, halkın bilgi seviyesinin de yükselmesine ön ayak olmuştur. Bu dönemde yapılan çalışmalarla tarihi kaynaklarda yer almaya başlayan Hasankeyf, Sultan Süleyman tarafından insanların gözünde emniyetli, yaşanılmak istenen gözde bir şehir haline getirilmiştir.¹⁹⁷

1.3.Sultan Süleyman Camii

Cami, medrese, imaret ve türbelerden oluşan külliye niteliğindeki yapıda, minare kaidesinde yer alan 809/1407 tarihli kitabe, bize bu yapıların 1378-1424 yılları arasında hüküm süren, Er- Rızk Cami'nin de bânisi olan Eyyûbi Sultanı el-Adil Süleyman tarafından yaptırıldığını gösterir. Zaten Sultan'ın Hasankeyf'te inşa ettirdiği ve onarımını yaptırdığı eserlerden de kendisinin imar faaliyetlerine ve ilme çok ilgili olduğu ve Hasankeyf'in onun zamanında en gelişmiş dönemlerinden birini yaşadığı bilinir.¹⁹⁸

Geniş kare alan üzerinde yer alan yapı kompleksi; güneyde yan yana iki bölümden meydana gelen cami, batıda üç eyvanı, kapalı avlusu ve çeşitli ebatlarda hücreleri ile medrese ve avlunun güney ve güneybatısında yer alan türbelerden

¹⁹⁷ *Hisn-i Keyfa Vekdyinâmesi*, vrk.85a.

¹⁹⁸ Abdüsselam Uluçam, *a.g.m.*, s.9; *Hisn-i Keyfa Vekdyinâmesi*, vrk.85a.

meydana gelir. Doğu cephenin kuzey ucunda, minare ve avlu taç kapısı; aynı cephenin ortasında ise çeşme yer alır(Fotoğraf:10).¹⁹⁹

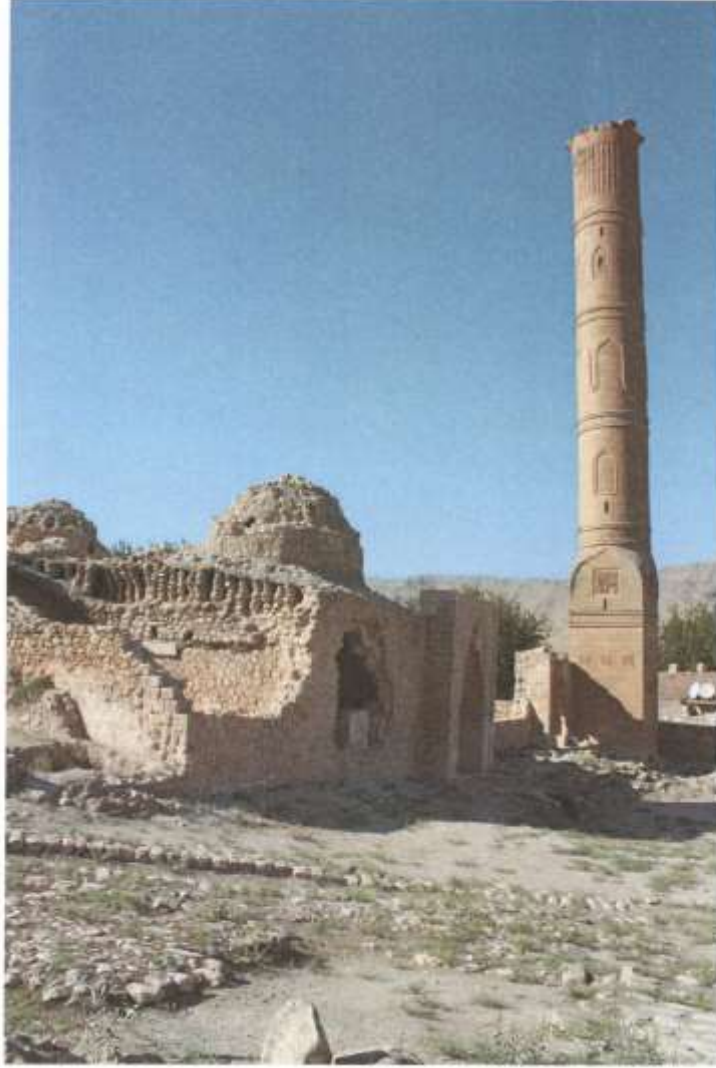

Fotoğraf 10: Gertrude Bell'in objektifinden (solda) ve günümüzden Sultan Süleyman Camii (sağda).

Sultan Süleyman Cami'nin en önemli öğesinin, günümüze kadar gelebilmiş olan minaresi olduğu bilinmektedir. Yapı kompleksinin kuzeydoğu köşesinde, avlu taç kapısına bitişik inşa edilen dikdörtgen kaideli minarenin her cephesinde küfi yazı frizleri yer alır. Tamamen kesme taş malzemedен inşa edilen minarenin kaidesiyle, dört ana bölümden oluşan gövdesi üzerinde çeşitli bezemeler görülür. Şerefe üzeri yıkıldığından ötürü şerefe, petek ve külah kuruluşunun kesin olarak belirlemenin mümkün olmadığı minarede (Fotoğraf:11), er-Rızk Cami minaresi göz önünde bulundurulduğunda, bu camide de benzer bir uygulamanın yapılmış olabileceği düşünülebilir.²⁰⁰

¹⁹⁹ Abdüsselam Uluçam, *a.g.m.*, s.9; Hüseyin Yurttaş, *a.g.tz.*, s.96.

²⁰⁰ Abdüsselam Uluçam, *a.g.m.*, s.9; Albert Gabriel, *a.g.e.*, s.67-68; Hüseyin Yurttaş, *a.g.tz.*, s.106.

Fotoğraf 11: Sultan Süleyman Camii'nden bir görünüm.

Caminin kible duvarı boyunca doğudan batıya doğru sıralanan bir takım mekânların camiye oluşturduğu anlaşılmaktadır. Kubbe içerisi alçı bezemelerle süslenmiştir. Mihrabı Mardin Artuklu eserlerini anımsatacak şekilde çift renkli geçme taşlarla yapılmıştır. Caminin ibadet mekânı ve üst örtüsü yıkılmıştır.

Minare, bitişindeki taç kapı ve kapının güneyindeki çeşme ile birlikte oluşturulan cephe kesme taşlardan özenle yapılmış ve süslenmiştir (Fotoğraf:12). Çeşme üzerindeki kitabeye göre burası yine Sultan Süleyman tarafından 818/1416 tarihinde yaptırılmıştır.²⁰¹

Fotoğraf 12: Sultan Süleyman Cami Kuzey Cephesi.

Küllîge niteliğinde olan yapının üç evrede tamamlanması ile İslam mimarisinin üslup özelliklerinden biri olan, yapının kendi karakteristiğini koruyarak yeni ilaveler alabilen genetik bağı vurgulanmış, böylelikle de yapıya statik karakterini koruyarak, içindeki değişme ve gelişmelerle uyum içinde olma yeteneği kazandırılmıştır.

1.4. İmam Abdullah Zaviyesi

Zaviyenin yapım özellikleri ve malzemesi dikkate alındığı takdirde Eyyübiler döneminde inşa edildiği belirlenir.²⁰² Ayrıca zaviyenin inşa yıllarını aydınlatan bilgiye göre, Eyyübi Sultanı el-Melik el-Takyeddin Abdullah'ın hükümdarlığı döneminde, Sultan'ın Kâfûr adındaki hizmetçisinin gördüğü rüyada, Hamduniyye köyü yakınlarında, Hz. Muhammed'in (S.A.V) soyundan gelen İmam Abdullah'ın şehit düşmüş olduğu ve onu bulunduğu yerden çıkarıp üzerine şehitlik yapması söylenir. Bunun üzerine tedirgin bir hâl içinde Sultan'a rüyasını anlatan Kâfûr,

²⁰¹ Abdüsselam Uluçam, *a.g.m.*, s.9.

²⁰² Hüseyin Yurttaş, *a.g.tz.*, s.186.

rilyasında işaret edilen yere gitmek üzere O'ndan izin ister. Sultan da Şehid'i bulduğu takdirde, sevabına kendisini de ortak etmek koşuluyla Kâfûr'a izin verir. Kâfûr'un bölgeye ulaşp, toprağı kazmaya başlamasıyla, Şehid'in yerinin bulunduğundan haberdar edilen Sultan Takyeddin, bedeninden hala taze kan akmakta olan İmam Abdullah'ın naaşını, bugünkü yerine naklettirerek, üzerine türbe inşa ettirmiştir.²⁰³

Dicle Nehri'nin kuzey kenarında, aynı zamanda bugünkü modern köprü'nün kuzeyinde, kayalık bir yamaca inşa edilmiş olan yapının üzerinde Akkoyunlu Sultan Halil tarafından 878/1474 yılında onarıldığını gösteren bir kitabe bulunmaktadır.²⁰⁴

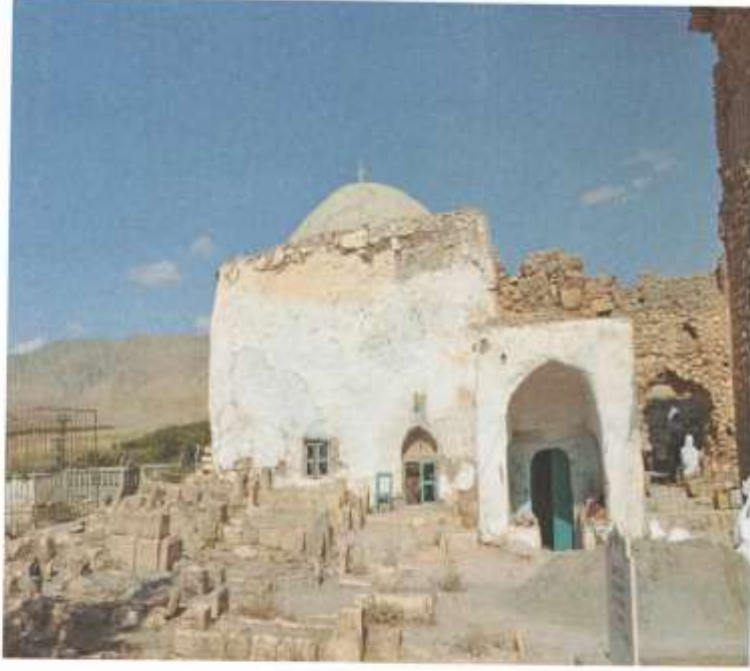
Zaviye ve türbenin etrafında gelişen külliye niteliğindeki yapıda; etrafı kademeli teras duvarlarla çevrili olan birinci grupta; avlunun kuzeyinde türbe, doğu bitişğinde örtüsü ve bir bölüm beden duvarları yıkılmış geniş bir zaviye odası ve minare, güneyde mescit ile kuzeyde sonradan eklenen oda yer alır (Fotoğraf:13). İkinci grubu oluşturan, fakat günümüze birkaç duvar parçası ile temel seviyesinde ulaşabilen yapılar ise höyüğün güneydoğusunda bulunur. Tüm mekânlar zamanla mezarlık haline gelmiştir (Fotoğraf:14).

Fotoğraf 13: İmam Abdullah Zaviyesi'nden genel bir görünüm.

²⁰³ *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk.41a.

²⁰⁴ Hüseyin Yurttaş, *a.g.z.*, s.191.

Fotoğraf 14: İmam Abdullah Zaviyesi'nin önünde yer alan mezarlık görüntüsü.

Mevcut yapı kütesinin doğusunda yer alan mezarlık içinde, 2006 yılında Prof. Dr. Abdüsselam ULUÇAM tarafından yapılan kazılar sonucunda 6.90 x 6.60 m. ölçülerinde bir havuz, havuzun kuzeyinde ise aynı aksta olmayan bir eyvan kalıntısı ortaya çıkarılmış fakat çevrede bulunan mezarlardan dolayı bu mekânların kazısı yapılamamıştır. Bugünkü zaviyenin güneydoğusunda yer alan ve mevcut izlerden tonozlu bir mekân olduğu anlaşılan alanın kazılması sonucu asıl zaviyeye ait mimari kalıntılara rastlanmıştır.²⁰⁵

Zaviyenin en dikkat çeken noktalarından biri olan, üzerinde yoğun bitkisel bezemenin yer aldığı ahşap kapı kanatları,²⁰⁶ orijinal hali ile günümüze ulaşan birkaç ahşap parçadan biri olup, halen Diyarbakır Arkeoloji Müzesinde koruma altında tutulmaktadır (Fotoğraf:15).²⁰⁷

²⁰⁵ Abdüsselam Uluçam, *a.g.m.*, s.4.

²⁰⁶ Albert Gabriel, *a.g.e.*, s.79-80; Hüseyin Yurttaş, *a.g.tz.*, s.189.

²⁰⁷ Abdüsselam Uluçam, *a.g.m.*, s.4.

Kapı kanatlarının alt ve üst başlıkları üzerinde demir çivilerle tutturulmuş madeni kuşakların yer alması, bu Eyyûbi eserinde de malzeme kullanımında tabii bir tutum gösterildiğini ortaya koymuş, maden ile ahşap gibi farklı malzemeler bir arada kullanılarak, basit ve ilkel zıt ifadelerin oluşturulması yerine, tabii ve suni olan, erkek ve kadının tezatlı fakat aynı zamanda birbirine saygılı güzellikleri gibi bireysel olarak vurgulanmıştır. Ayrıca Eyyûbi sanatçılarının özenle sergiledikleri denge duygusu anlamına gelen huzur, kapı kanatlarında dik eksene yerleştirilen simetrik motiflerde yansıtılmıştır.

Fotoğraf 15: İmam Abdullah Zaviyesi'nin ahşap işlemeli kapısı (Gertrude Bell'den).²⁰⁸

²⁰⁸Gertrude Bell'in yapının üzerinde iken fotoğrafladığı bu kapı, günümüzde Diyarbakır Arkeoloji Müzesi'nde bulunmaktadır.

1.5. Kızlar (Eyyûbi) Camii

Aşağı Şehirde, Koç Cami'nin doğusunda yer alan Kızlar Camii'nin ne zaman ve kimin tarafından yapıldığı bilinmemekle birlikte, yapıda kullanılan malzeme ve süsleme özelliklerinden Eyyûbi Sultanı I. Süleyman tarafından (1378-1432) yaptırılmış olabileceği söylenebilir.²⁰⁹

Hasankeyf'in önemli yapıları arasında bulunan, bilhassa bezemesi ve kullanılan kaliteli malzemesi ile dikkatleri üzerine çeken bu yapı, düzgün duvarlarla çevrili kare bir avlunun dört köşesine yerleştirilen kubbeli mekânlardan meydana gelen alışılmadık plan düzeni ile bir anıt mezar külleyesi olabileceğini gözler önüne sermektedir.²¹⁰

Yapının kuzey cephesinde ve pencerelerinde görülen ileri düzeydeki taş işçiliğinin, Mardin Artuklular dönemi kalıntıları ile Halep Eyyûbi eserleri arasında benzerleri görülmektedir. Kuzey cephesinde ve türbelerin duvarlarında küfi yazı frizleri ile bitkisel ve geometrik bezeme örnekleri görülen yapı topluluğunda (Fotoğraf:16), dört odadan biri odunluk haline getirilmiş, diğerleri birer camekânlı koridorla birleştirilerek son yıllarda orta mekâna inşa edilen yeni camiye eklenmiş, mevcut mimari de kaba bir şekilde çimento ile onarılmıştır (Fotoğraf:17-18).²¹¹

Fotoğraf 16: Eyyûbi Camisi'nde yer alan bitkisel ve geometrik süslemeden bir kesit.

²⁰⁹Hüseyin Yurttaş, *a.g.tz.*, s.151.

²¹⁰Abdüsselam Uluçam, *a.g.m.*, s.9; Hüseyin Yurttaş, *a.g.tz.*, s.151.

²¹¹Abdüsselam Uluçam, *a.g.m.*, s.9.

Fotoğraf 17: Eyyübi Camisi'nden bir görünüm.

Fotoğraf 18: Eyyübi Camisi'nden onarım esnasında alınan bir fotoğraf.

Hıristiyanlık ve dolayısıyla onun içerisinde gelişen sanatlarda, tasvir sanatının, İslam tarihinde eşine benzerine rastlanmayan bir etkileme aracı olarak kullanılmasına

ve tasvir yoluyla insanın eylem ve hareket şuurunun etkin bir şekilde kontrol altına alınıp onun pasif bir seyirci konumuna itilmesine karşın, İslam sanatının bir ürünü olan ve bitkisel, geometrik ve taş süsleme örneklerinin bir çok çeşidinin kullanıldığı bu eserde, İslami tavır, sanatın bütün yönlerini gözlemlemesi suretiyle insana aktif bir seyirci olma imkanı vermiş, böylece insanın zaman-mekân birliği içinde bağımsız bir karar verici haline gelmesi sağlanmıştır.

1.6. Kale Kapıları

Dicle'nin güney kıyısında, dört taraftan dik yamaçlara sahip olan sarp bir kayalık üzerinde kurulan Hasankeyf Kalesi'ne insan eliyle açılmış iki yoldan çıkılır. Bu çıkışlardan en işlek olanı, anıtsal kapılarıyla doğuda yer almakta iken; diğer yol, sarp bir patıkayla batıdan dar bir geçitle Dicle'ye bağlanmıştır.²¹² Kaleye doğu tarafından ulaşan taş döşemeli yolun üzerinde yer alan bir dizi kapıdan en dıştaki ilk kapının²¹³ Roma dönemine ait olduğu belirtilmektedir. 1996 da yıkılan ve Artuklu döneminde antik mağara kentin iç kale haline getirilmesi sırasında yapıldığı muhtemel olan ikinci kapının ise eski fotoğrafları üzerinde yer alan iki aslan kabartması da bu dönemi destekler niteliktedir.²¹⁴

Dükkan sıraları önünden yukarı doğru çıkan yolun kıvrımı üzerinde, ön cephesi muntazam kesme taştan; arka yüzü ise eklentileriyle birlikte moloz taşlardan yapılmış olan üçüncü kale kapısı bulunmaktadır. Giriş kısmında kullanılan değişik atkı taşı ve alınlık süslemeleri ile dikkat çeken kapı üzerinde tek bir satırdan oluşan ve üstten korniş şeklinde bir silme ile sınırlanan kitabe yer alır. 820/1416'da Eyyûbi Sultanı Süleyman tarafından yaptırılan bu kapıda, simetriye son derece önem veren Eyyûbi sanatçısının bu kapıyı inşa ederken de aynı düşünce ve uygulama biçimini esas aldığı görülür.²¹⁵

İç Kaleye çıkılan rampalı yolun üst taraflarında iki kapı daha yer almakta fakat bu kapıların büyük ölçüde harap olduğu görülmektedir. Malzeme ve işçilik yönünden üçüncü kapıyla aynı özellikleri taşıyan bu iki kapı da Sultan Süleyman tarafından yaptırılmış olmalıdır. Batı kısmı tamamen yıkılmış olan dördüncü kapı bir öncekini

²¹²Hüseyin Yurttaş, *a.g.tz.*, s.235.

²¹³Albert Gabriel, *a.g.e.*, s.59.

²¹⁴Abdüsselam Uluçam, *a.g.m.*, s.10.

²¹⁵Abdüsselam Uluçam, *a.g.m.*, s.10; Hüseyin Yurttaş, *a.g.tz.*, s.228-239.

hatırlatmakla birlikte kapının ön ve yan cephelerinde dikdörtgen panolar içinde kitabeler yer almaktadır. Doğudaki dikdörtgen pano içinde kufi hatla Kelime-i Tevhid' in yarısı; güneydeki kare pano içerisinde ise yine kufi hatla Kelime-i Tevhid yazılıdır. İç Kale'nin batısında, dışarıdan pek fark edilmeyen ve "Bâb-ı Sır" denilen (Uğrun Kapı) küçük bir giriş kapısı daha mevcuttur.²¹⁶

Bunların dışında Vekâyinâme'de, kale kapısının üzerinde yer alan taş bir kitabeden bahsedilmekte ve bu kitabede şu ibarenin yer aldığına dikkat çekilmektedir: "Allahın adıyla başlarım. O rahmandır, Rahimdir. Bunu Sultan el-Meliku'l-Mâliku'l-Âdil b. Sultan el-Melik'l-Kâmil, 730 ramazan (Haziran-Temmuz 1330) ayında inşa etti".

Vekâyinâme müellifi, bu kitabeden yola çıkarak yaptığı araştırma sonucunda, kalede bulunan kapıların Hasankeşf'te Artuklu hâkimiyeti döneminde inşa edildiğini fakat daha sonra Eyyûbi hükümdarlarının Artuklu egemenliğine son verdiklerini, Eyyûbi Sultanı el-Meliku'l-Âdil Muciruddîn Muhammed'in hükümdarlığı döneminde, üzerinde Artuklu sultanlarının isimlerinin bulunduğu kapıların yıktırıldığını ve bunların yerine Eyyûbi sultanlarının isimlerini taşıyan kapılar inşa edildiğini belirtmiştir.²¹⁷ Fakat Vekâyinâme'de geçen bu kapının kale kapıları içerisinde hangisi olduğu belirsizliğini korumaktadır.

İki çıkışının da kapılarla kontrol altına alınan kalenin bugünkü durumuna gelişinde, yörede bulunan medeniyetlerin büyük katkısı vardır. Çeşitli dönemlerde elden geçirilmiş olan kale kapılarının (Fotoğraf:19-20-21), Urartu, Artuklu, Eyyûbi dönemlerine ait yapı ve eklentileri bir noktaya kadar belirlemek mümkün olmuştur.²¹⁸

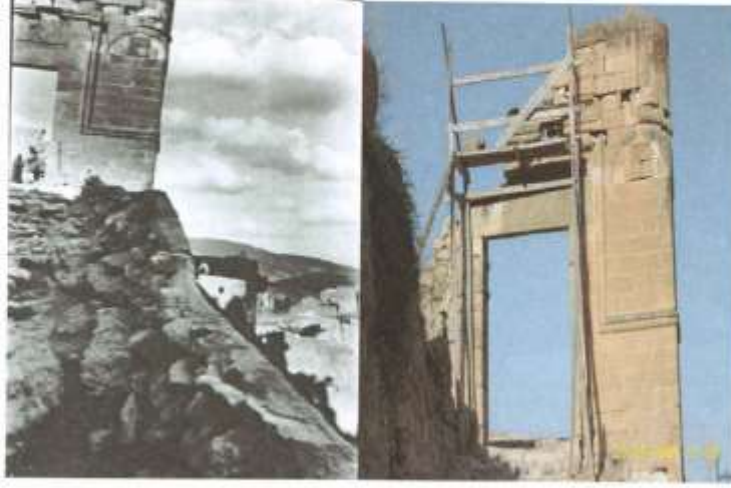
Kutsal Sanat teriminin bir disiplini olan İslam Mimarisinin, salt dini nesnelere, yahut yapılara, ya da dini merasimlerde kullanılan sanat ürünlerine tahsis edilmiş sanat eserleriyle sınırlı olmadığı ortaya konulmuş; aslına bakıldığında İslam'daki **Tevhid** kavramının kutsal ile seküler arasında böyle bir ayrıma gidilmesine izin vermediği Eyyûbi Sultanı Süleyman tarafından yaptırılan dördüncü kapı üzerinde yer alan Kelime-i Tevhid yazılı panolarla vurgulanmış, ayrıca Eyyûbi sanatçılarının

²¹⁶ Abdüsselam Uluçam, *a.g.m.*, s.10; Hüseyin Yurtaş, *a.g.tz.*, s.240.

²¹⁷ *Hisn-i Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk.39b-40a.

²¹⁸ Hüseyin Yurtaş, *a.g.tz.*, s.235.

özenle sergiledikleri denge duygusu kapıların tamamında hakim olan simetrik motiflerle yansıtılmıştır.

Fotoğraf 19: Gertrude Bell'in objektifinden (solda) ve günümüzden kalenin yukarı kapısı (sağda).

Fotoğraf 20: Gertrude Bell'in objektifinden (solda) ve günümüzden kalenin orta kapısı (sağda).

Fotoğraf 21: Kalenin bugün mevcut olmayan aşağı kapısı (Gertrude Bell'den).

1.7. Küçük Saray

Üzerinde kitabesi bulunmayan yapının, Sultan el-Melikul-Adil Mucuriddin Muhammed'in verdiği emirle 729/1328 yılında yapımına başlandığı ve yapının bir yıl içerisinde tamamlandığı bilinmektedir.²¹⁹

Kalenin kuzeydoğu köşesinde yer alan ve Hasankeyf'in en göz alıcı eserleri arasında gösterilen bu yapı, Dicle Nehri'ni gören temeller üzerinde çevreye hakim bir noktada inşa edilmiş²²⁰, tabii kayanın kuzey, doğu ve batı yönlerinin yontulmasıyla elde edilen prizmatik bir kütle üzerinde bulunmaktadır.²²¹ Kayalığın dik parçalarının devamında oluşan zirvede yer alan sivri beşik tonozla örtülmüş dikdörtgen planlı mekân nehre nazır dikdörtgen pencerelerle aydınlatılmıştır.²²² (Fotoğraf:22) Yönetim sarayı olarak anılan ve kaidesi yontma taşlar ile düzenlenen dört cepheli yapı, doğu cephesinde bulunan iki büyük pencere ve ilk pencerenin

²¹⁹ Abdüsselam Uluçam, *a.g.m.*, s.7; Hüseyin Yurtaş, *a.g.tz.*, s.20; *Hasn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk.40a-40b.

²²⁰ Abdüsselam Uluçam, *a.g.m.*, s.7; Hüseyin Yurtaş, *a.g.tz.*, s.208; Albert Gabriel, *a.g.e.*, s.69.

²²¹ Hüseyin Yurtaş, *a.g.tz.*, s.208.

²²² Albert Gabriel, *a.g.e.*, s.63.

üzerinde yer alan kameriye penceresi²²³ ile şehre, kuzeyde bulunan tek pencere ile de İmam Abdullah b. Cafer et-Tayyar (R.A.) türbesine bakmaktadır.²²⁴

Kuzeye bakan cephedeki pencerenin üstünde iki aslan kabartması, bu kabartmaların ortasında da küfi levhaların bulunduğu bilinen yapıda, yazılar tamamen silinmiş ya da sökülüştür.²²⁵

Fotoğraf 22: Küçük Saray'dan bir görünüm

Kuzeye doğru açık vadinin rüzgarları ile havalandırılan bu sarayın, yan kayalar arasında serin bir barınak olduğu ve Hasankeyf hükümdarlarının gözde ikamet yerleri arasında bulunduğu bilinmektedir.²²⁶

²²³ Temiz hava ve ışıktan fazlaca yararlanmak için damda veya dama yakın bir yerde açılan pencere.

²²⁴ *Hıs-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk.40b-41a.

²²⁵ Abdüsselam Uluçam, *a.g.m.*, s.7.

Aslında bir seyir köşkü olduğu tespit edilen²²⁷bu görkemli yapının süslemelerinin altın yıldız ile yapıldığı ve duvarlarında altın suyu ile yazılan şiirlerin bulunduğu belirtilmiştir.²²⁸

Sarayın daha dayanıklı ya da kalıcı olması adına tabii kaya üzerine inşa edilmiş olması farklı olmakla birlikte varlığın yapısına uyum iradesi ile var olmuş çözümleri ortaya koymuş (Fotoğraf:23), ayrıca yapının tüm cephelerinde bulunan küçük madalyonlar ve içerisindeki geometrik geçmelerde sanatçı, geniş hayal gücü ve zenginliğini sergileme fırsatı bulmuştur.

Fotoğraf 23: Küçük Saray'ın tabii kaya kütesi üzerine inşa edildiğini gösteren genel bir görüntüm.

²²⁶Albert Gabriel, a.g.e., s.63.

²²⁷Abdüselam Uluçam, a.g.m., s.7.

²²⁸*Hün-ı Kayfa Vekâyinâmesi*, vrk.40a-40b.

2. HASANKEYF'TE EYYÛBİ DÖNEMİNE AİT KİTABELER

Hasankeyf'te Eyyûbî dönemine ait tarihi eserlerde yer alan kitabeler, çalışmamız içerisinde birinci dereceden önem teşkil etmektedir. Fakat mevcut kitabelerde meydana gelen aşınma veyahut bozulmalar kitabelerin bir kısmının güçlüklerle okunmasına ya da hiç okunamamasına sebep olmuştur.

Bu konuda çalışma yapan araştırmacılardan Gabriel ve tam adı Seyyid Abdüsselam b. Ömer b. Muhammed el-Mardini olan Abdüsselam Efendi'nin tespitleri arasında ciddi farkların olması, beni "Hasankeyf Yapılarının Sanat Tarihimizdeki Yeri" isimli doktora tezi çalışmasında, kitabeleri derinlemesine inceleyen Sanat Tarihcisi Prof. Dr. Hüseyin Yurttaş'ı rehber edinmeye yönlendirmiştir.

Ulu Cami Kitabeleri:

Kitabe:I

Giriş eyvanının altında, ana girişin yukarısında 0.60 m. x 0.70 m. boyutlarındaki taş üzerine üç satırlık nesih kitabede:

العدل الفخر فخر الدنيا والدين
سليمان خلد الله ملكه و تقبل عنه
في جمادى الثانى عام ست وتسعين وسبعمئة

yazılıdır.

Okunuşu:

El Adil al-mefahir fahrû'd-dünya ve'd-din Süleyman halledallahu mülkehu ve tekabbele anhu fi cemadi's sani ame sittin tis'ine ve saba'mietin.

Türkçe Anlamı:

"..... Adil, seçkin kişi, din ve dünyanın övüncü Süleyman Allah onun saltanatını devamlı kılsın ve O'ndan (hayırlı eserini) kabul buyursun, 796 H. (1394 M.) senesinin cemadi's-sanisinde (Nisan ayında)" şeklindedir.²²⁹

²²⁹Burhan Zengin, a.g.e., s.194; Hüseyin Yurttaş, a.g.e., s.73.

Buradan Eyyûbi Sultanı Süleyman zamanında da onarım gördüğü anlaşılan yapının, kitabesinin ilk satırının kemer altında kalması sebebi ile onarımla ilgili ilk kelime görülmesi de 727 H.(1327 M.) tarihli minare kitabesinin varlığı ve Vekâyinâme kayıtları bu konuya netlik kazandırmaktadır.²³⁰

Kitabe:II

Minare kaidesinin kuzey yüzündeki sepet kulplu kemerin altında:

عمل اخرج الناس الى الرحمن فرى بن عثمان رحمه الله
سنة سبعة و عشرين و سبعمائة

yazılıdır.

Okunuşu:

"Amele ahvecü'n-nasi ile'r-rahmani Farabi bin Osman rahimetullahu sene sab'a ve işrine ve seb'amiye".

Türkçe Anlamı:

" İnsanların Allah'a en çok muhtaç olanı Osman oğlu Farabi Allah ona acısın-727 H. / 1327 M. senesinde yaptı " şeklindedir.²³¹

Ulu Cami Minber Kitabeleri:

Kitabe:III

Batı aynalığın üst bölümünde kıvrık dallı bitkisel zemin üzerine nesih hatla yazılmış Ali İmran Suresi'nin 18. Ayeti ile 19. Ayeti'nden bir bölüm bulunmaktadır.²³²

شهد الله انه لا اله الا هو الملكذ و اولو العلم قائما بالقسط
لا اله الا هو العزيز الحكيم * ان الدين عند الله (الاسلام)

Türkçe Anlamı:

"Allah, kendinden başka ilahın olmadığını şahadet etmiş, bildirmiştir. (Varlığın ve birliğin delil ve belgelerini varlık aleminde sergiledi). Melekler de şahadette bulundu, İlim sahipleri de adalet ölçülerini ayakta tutarak O'nun varlığına şahitlik

²³⁰Hüseyin Yurttaş, a.g.z., s.73.

²³¹Hüseyin Yurttaş, a.g.z., s.73-74.

²³²Hüseyin Yurttaş, a.g.z., s.74.

ettiler. Ondan başka ilah yok. O çok güçlüdür, hep üstündür ve her şeyi yerine koyup belli bir amaca yöneltendir. Allah katında din ancak İslam'dır.²³³

Kitabe:IV

Doğu aynalıkta, nesih hatla aşağıdan yukarıya Ali İmran Suresi'nin 26. Ayet-i Kerimesi yazılıdır.²³⁴

قل اللهم مالك الملك توتى الملك من تشاء وتزعج الملك ممن تشاء وتعز من تشاء وتذل من تشاء بيدك الخير انك على كل شيء قدير *

Türkçe Anlamı:

"De ki: Ey mülk ve hâkimiyet sahibi Allah'ım. Dilediğine mülkü verirsın, dilediğinden de mülkü çekip alırsın, dilediğini aziz kılarısın; dilediğini alçaltır, aşağılık yaparsın: hayır yalnız senin elindedir. Şüphesiz ki senin gücün her şeye yeter".²³⁵

Kitabe:V

Minber kapı kanatlarından batıdakinin üzerinde, bitkisel zemin üzerine, nesih hatlı usta kitabesi yazılıdır.

باجتهد محمد القثير القاضى ابن السعيد الشافعى

Okunuşu:

"Bi içtihadı Muhammed el-fakir el-kâdi İbnis-Said eş-Şafii" şeklindedir.

Türkçe anlamı:

"Fakir, Kadı es-Said oğlu Muhammed eş-Şafii'nin çalışmalarıyla".

Doğu kapı kanadı üzerinde, batıdaki ile aynı yerde ve önceki yazıyı tamamlayıcı nitelikteki ikinci kısım ise **عمل فى حجة ثمان و تسعين وسعمائة** şeklinde sonuçlanmaktadır.

²³³Hüseyin Yurttaş, *a.g.iz.*, s.74.

²³⁴Hüseyin Yurttaş, *a.g.iz.*, s.75.

²³⁵Kuran-ı Kerim Meali, Meal: Hasan Tahsin Feyizli, İstanbul 2010, Al-i İmran 3/26, s.52.

Okunuşu:

Umîle fi hicceti semanin ve tisi'ne ve sebi'mietin"²³⁶.

Türkçe anlamı:

"....." 798 H. / 1396 M. senesinde yapıldı"²³⁷.

Sultan Süleyman Camii Kitabeleri:**Kitabe:I**

Avlu giriş kapısı alınığında bitkisel zeminli şeridin ortasında 4 satır halinde nesih karakterli onarım kitabesi mevcuttur.

Kitabe:

هَذَا مَا تَقَرَّبَ بِهِ الْعَبْدُ
الْفَقِيرُ إِلَى اللَّهِ غَازِي بْنِ مُحَمَّدٍ
الْأَيُّوبِيِّ غَفَرَ اللَّهُ لَهُ وَلِوَالِدَيْهِ
جَدِّدَ فِي سَنَةِ اثْنَيْنِ وَخَمْسِينَ وَسَبْعِينَ أَلْفًا

Okunuşu:

- 1.Haza ma tekarebe bihi'l-abdü
- 2.El- fakiru ilallahi Gazi (bin) Muhammed
- 3.El-Eyyübi Gaferellahu lehu veli valideyhi
- 4.Ceddede fi seneti isteyn ve hamsin ve sebamiye

Türkçe anlamı:

"Bu yapıyı, Allahın rahmetini umarak, Allah'ın yardımına muhtaç fakir kul Eyyübi Muhammed oğlu Gazi - Allah onu ve ceddini bağışlasın - 752 H. / 1351 M. senesinde yeniledi" biçimindedir.²³⁸

Kitabe:

لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ

²³⁶Hüseyin Yurttaş, a.g.iz., s.75.

²³⁷Hüseyin Yurttaş, a.g.iz., s.76.

²³⁸Hüseyin Yurttaş, a.g.iz., s.108

Avlu giriş kapısının düz lentosu üzerinde, kartuş içerisinde "Kelime-i Tevhid" yazılıdır.

" La ilahe illallah Muhamed'ün-Resulullah"

Türkçe Anlamı:

"Allah'tan başka ilah yoktur. Muhammed (S.A.V) Allah'ın resuludur"²³⁹.

Kitabe: III

اجعلتم سقاية الحاج و عمارة المسجد الحرام كمن با لله و اليوم الآخر و جاهد
فى سبيل الله لا يستون عند الله و الله لا يهدى القوم الظالمين *

Yine avlu kapısının üzerinde, bir ayet kitabesi bulunmaktadır. Kapının iç üç yan nesih hatlı Tevbe suresinin 19. ayeti ile çevrelenmektedir.²⁴⁰

Türkçe Anlamı:

"(Ey Müşrikler) Siz hacılara su vermeyi ve Mescid-i Haramı bayındır hale getirmeyi Allah'a ve ahiret gününe iman edip Allah yolunda cihad edenin (iman ve ameli) gibi mi tutunuz? Bunlar Allah yolunda yanında eşdeğer de değillerdirler. Hem Allah (kendisini bırakıp başkalarına bağlanarak müşrik olan) zalim bir topluluğu doğru yola erdirmez".²⁴¹

Kitabe:IV

هذا ما امر بانشاء هذه المنارة المباركة تقربا لوجه الله ا لكريم
و طلبا لفضله العميم العيد الفقير الى
الله القدير غازى ابن محمد ابن ابي بكر ابن عبد الله ابن توران شاه
الابوى خلد الله سلطانه سنة تسعه و ثمانماية

Minare kaidesinin doğu yüzünde 2.40 m x 0.80 m boyutlarındaki kartuş içerisine alınmış iki satırlık nesih kitabede:

هذا ما امر بانشاء هذه المنارة المباركة تقربا لوجه الله ا لكريم
و طلبا لفضله العميم العيد الفقير الى
الله القدير غازى ابن محمد ابن ابي بكر ابن عبد الله ابن توران شاه
الابوى خلد الله سلطانه سنة تسعه و ثمانماية

²³⁹Hüseyin Yurttaş, a.g.tz., s.73.

²⁴⁰Hüseyin Yurttaş, a.g.tz., s.108.

²⁴¹Tevbe 10/19, s.188.

Okunuşu:

1.Haza ma emere bi inşa'i hazihi'l-minare el-mubareke Tekarrüben Livechillahi'l Kerim ve taleben lifadlihi el-amim el-abd'ül-fakir ila

2. Allahi'l-Kadir Gazi İbn Muhammed İbn Ebibekir İbn Abdullah İbn Turanşah el-Eyyübi halledallahu sultanehu sene tis'e ve semanemiye".

Türkçe anlamı:

1.Bu mübarek minarenin yapılmasını Allah'ın aşkı ile onun her şeyi saran inayetine nail olabilmek için, Allah hayırlı kulsın kudretli yaradanın yardımına muhtaç fakir kul Eyyübi Turanşah oğlu, Ebubekir oğlu Mehmet oğlu Gazi emretti. Allah onun hâkimiyetini daim kulsın. Sene 809 H./ 1406-7 M.²⁴²

Kitabe: V

Minarenin papuçluğundan gövdeye geçişte, gövdeyi saran nesih yazıda, Tevbe suresinin 18. ayetinden 22. ayeti sonuna kadar yazılıdır²⁴³.

إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مِنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَلَمْ
يَخْشَ إِلَّا اللَّهَ فَعَسَىٰ أُولَٰئِكَ أَنْ يَكُونُوا مِنَ الْمُهْتَدِينَ *
أَجْعَلْتُمْ مَقَابِلَةَ الْحَاجِّ وَعِمَارَةَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ كَمَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَجَاهَدَ
فِي سَبِيلِ اللَّهِ لَا يَمْسُتُونَ عِنْدَ اللَّهِ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ *
الَّذِينَ آمَنُوا وَهَاجَرُوا وَجَاهَدُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ أَكْثَرُ دَرَجَةً عِنْدَ
اللَّهِ وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْفَائِزُونَ * يَشْرَهُمْ رَبُّهُمْ بِرَحْمَةٍ مِنْهُ وَرِضْوَانٍ وَجَنَّاتٍ لَهُمْ فِيهَا
نَعِيمٌ مُّقِيمٌ * خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا إِنْ اللَّهُ عِنْدَهُ أَجْرٌ عَظِيمٌ *

Türkçe anlamı:

18."Allah'ın mescitlerini ancak, Allah'a ve ahret gününe inanan, namazı dosdoğru kılan, zekatı veren ve Allah'tan başka kimseden korkmayanlar imar eder. İşte, hidayete erenlerden oldukları umulanlar bunlardır 19. Siz hacılara su vermeyi ve Mescid-i Haram'ı bayındır hale getirmeyi, Allah'a ve ahiret gününe iman edip Allah yolunda cihad edenin (iman ve amelî gibi mi tuttunuz? Bunlar Allah yanında eşdeğer değildirler. Hem Allah, zalim bir topluluğu doğru yola erdirmez. 20.Onlar ki iman edip (yurtlarını bırakıp Allah yolunda) hicret ettiler ve Allah yolunda mallarıyla canlarıyla savaştılar. Derece bakımından Allah'ın yanında çok daha büyüktürler ve işte kurtuluşa erenler bunlardır. Rabları onları kendinden bir rahmet,

²⁴²Burhan Zengin, a.g.e., s.197; Hüseyn Yuttaş, a.g.tz., s.108.

²⁴³Hüseyn Yuttaş, a.g.tz., s. 110.

bir Rıdvan (ebedi hoşnutluk), ve kendilerini içinde sonsuz ve devamlı nimet bulunan cennetlerle müjdeler. Onlar orada devamlı kalıcıdır. Şüphesiz ki en büyük mükafat Allah katındadır”²⁴⁴.

Kitabe:VI

Minare kaidesinin batı yüzündeki, papuçluktaki sivri kemerle alınlığın ortasında, kufi hatla “ Kelime-i Tevhid” yazılıdır.

لا اله الا الله محمد رسول الله

Allah'tan başka ilah yoktur. Muhammed (S.A.V) Allah'ın resulüdür²⁴⁵.

Kitabe: VIII

Minarenin kaidesinin güney yüzünde nesih hatla 6 satırlık bir kitabe mevcuttur.

من جاء بالحسنة فله عشر أمثالها و من جاء بالسيسة فلا يجزي الا مثلها و هم لا يظلمون
و في الحديث و لما... حسنة فله اجرها... الى يوم القيمة... هذا حديث صحيح
و بعد فقد تقبل الله تعالى بخالص... فضلا من ربه ذلك هو الفوز العظيم الله تعالى..
احمد ابن محمد ابن خليل ابن سليمان الابن غفر الله تعالى بذنوبه... كان يوجد منهم
و ذلك... قوله تعالى كل من عليها فان و يبقى وجه ربه ذو الجلال والاكرام...والاحسان
له... ويرحم... كان قد ير

.....
و ذلك من تلقا... فمن بذله بعد ما سمعه قائما اثم على الذين يبدلونه ان الله سميع
عليم و ذلك عن المحرم الحرام... سنة سبع و خمسين و ثمانمائة
سنة سبع و خمسين و ثمانمائة

Okunuşu:

1.Mencae bi'l haseneti felehu aşere emsaliha ve men-cae bi's seyyleti fele
yeczi illa misliha lehüm la yüzlemun. Vefil-hadisi ve lemna.....hasenet felehu
ecruha.....illa yevmi'l kıyametü'n -sahihün.

2.Ve ba'de fekad takabbellallahu teala bihalisi.....fadlen min rabbike zalike
hüve'l fevzü'l- Allahu Teala.....

3.Ahmed ibni Muhammed ibni Halil İbni Süleyman el-Eyyübi gaferallahu
Taala bizunübihü.....kane yücedu minhüm.

²⁴⁴Tevbe 10/ 18-22, s.188-189.

²⁴⁵Hüseyn Yuffa, a.g.z., s.108.

4.Vezalike..... kavluhu Taala külli men aleyha fanin ve yebka vechü Rabbike zü'l- celali ve'l-ikramve'l-ihsan lehu.... veyürhem.....kane kadir.

5.

6. ve zalike men telekka... femen beddelehuba'de ma semi'ahu feinnema ismuhu alellezine yübeddilunehu inellahe semiun alim ve zalike ani'l muharrem'il Haram.....sene tisa (seb'a) ve hamsine ve semanema'e

Türkçe anlamı:

"Kim iyilik yaparsa onun için on misli vardır. Kim kötülük yaparsa ancak misli ile cezalandırılır. Onlar zulme uğramazlar. Hadiste.....bir hasenenin mukafatı vardır.....kıyamet gününe kadar.....Bu hadis sahihtir. Allah halis.....kabul etmiştir. Bu Allah'tan bir sana lütüftür. O büyük bir kurtuluştur..... Eyyübi Süleyman oğlu, Halil oğlu Muhammed oğlu Ahmed, Allah onun günahlarını bağışlasın.....Allah'u Teala buyurdu ki: Her şey fanidir. Baki kalan ikram ve celal sahibi rabbindir.....İhsan onun içindir.....Bağışlar.....O kadirdir. Bu tarafından.....kim bunu doğduktan sonra değiştirirse onun günahı bunu değiştirenler aittir. Allah duyan ve bilendir. Bu muharrem'ül..... haramdan sene 859.....^{246?}

Kitabe:IX

.....الملك الله الواحد

امر بانشاء هذاقصطل المبارك تقربا الى الملك الدبان رغبة في غرف الجنان راجيا...ون ا
الفقير الى الله سليمان بن غازى ابن محمد الايوبى ختم الله بالصالحات اعمالهم حجة
ثمان عشرة و ثمانمائه

Avlunun güney doğu köşesinde yer alan çeşmenin kavsarası altında üç satırlık nesih hatlı kitabe yer alır.

Okunuşu:

1.el-Meliku'llah el vahid

2.Emere bi inşa hazel kastel el-mübarek takarruben ilelmelikü'd- deyyan ra'beten fi urfe'l-cenan raciye.....

²⁴⁶Hüseyin Yurttaş, *a.g.z.*, s.111-112.

3-el-fakir illallah Süleyman bin Gazi ibn. Muhammed el-Eyyûbi Hatemallahu bis-salihati eḡmalehum hücceten semane aşere ve seman emaye.

Türkçe anlamı:

"Allah'ın yardımına muhtaç, hizmetkar, Eyyûbi Muhammed'in oğlu, Gazinin oğlu Süleyman, Allah onların encamını hayreylesin. Yüceler yücesi mükafatlandırıcının aşkına ve cennetteki kasırların ümidiyle.....niyaz ederek bu çeşmenin bina edilmesini emretti. Allah hayırlı kılsın. Zilhicce 818 H. Şubat 1416".²⁴⁷

El-Rızık Camii Kitabeleri:

Kitabe: I

هذا ما امر بانشاءه ابتغاء لوجه الله و طلباً لرضائه العيد الفقير (المحتاج) الى رحمة اللطيف
الخبير سليمان (1) بن غازي ابن محمد ابن ابي بكر ابن عبد الله ابن توران شاه الابوي خلد
(2) ملكه الحصين و رحم اسلافه الماشين اجمعين فر ذى الحجة حجة احدى عشرة و ثمانمائة
(24)

Avlu taç kapısının giriş lentosu üzerindeki tek satırlık yapım kitabesi 5.00 x 0.40 m. Uzunluğunda Memluk neshi ile yazılmıştır.

"Haza ma emere bi inşaihi li vecillahi ve taleben liradihi el-abdü'l-fakir el-muhtac ila rahmeti'l-latif el-habir Süleyman İbn Gazi İbn Muhammed İbn Ebubekir İbn Abdullah İbn Turanşah el-Eyyûbi Hallede mülkehu'l-hasin ve rahime eslafih el-mazin ecmain fi zilhicce ihda aşere ve semanemaye."

Türkçe anlamı:

"Bu binanın yapılmasını, Allah aşkına ve O'nun rızasını kazanmak için, fakir kul, latif ve her şeyden haberdar Allah'ın rahmetine muhtaç Eyyûbi Turanşah oğlu Abdullah oğlu Ebubekir oğlu Muhammed oğlu Gazi oğlu Süleyman emretti. Allah onun güçlü saltanatını daim etsin ve geçmişteki bütün hatalarına merhamet etsin. 811 senesinin Zilhicce ayında"(1409 Nisan / Mayıs).²⁴⁸

²⁴⁷ Hüseyin Yurttaş, a.g.iz., s.112-113.

²⁴⁸ Burhan Zengin, a.g.c., s.195; Hüseyin Yurttaş, a.g.iz., s.136.

Kitabe:II

عمل الفقير الى رحمة الله تعالى الحاج
محمد واخيه عمر (بن) اجمعهم الله تعالى .⁽²⁷⁾⁽²⁸⁾

Giriş eyvanının doğu duvarında nesih hatla 0.34 m. X 0.25 m ölçülerindeki bir taş üzerinde iki satırlık kitabe yer alır.

- 1.Amele el-fakir ila rahmetillahi Teala el-Hac
- 2.Muhammed ve ahihi Ömer (bin) ecme hümüllahu Teala

Türkçe anlamı:

“Yüce Allah’ın rahmetine muhtaç Hacı Muhammed ve kardeşi Ömer yaptı.....²⁴⁹”

Kitabe: III

و ان المساجد لله فلا تدع مع الله احدا * و انه لما قام عبد الله يدعوه كادرا (يكونون عمليه ليداء
قل اما ادعوى ولا اشرك به احدا * قل انى لا املك لكم شرا ولا رشدا * قل انى لن يجيرننى
من الله احد و لن اجد من دونه ملتحدا *

Harime girişi sağılayan ortadaki kapının üzerindeki nesih kitabede Cin süresinin 18. ayetinden 22. ayetine kadar yazılıdır.²⁵⁰

Türkçe Anlamı:

18. “ Şüphesiz ki bütün mescitler Allah’a yaklaşmak ve O’na teslimiyeti göstermek içindir. O halde Allah ile beraber hiçbir şeye dua ve ibadet etmeyin (19.) Doğrusu Allah’ın kulu (Muhammed) O’na dua ve ibadet etmek için kalkınca, onlar (inkarcı müşrikler) neredeyse üzerine çullanıyorlardı.(20.) Deki: Ben ancak Rabbime dua ve ibadet ediyorum ve hiçbirini ona ortak koşmam(21.) Deki: Ben size ne bir zarara ne de doğru yolu gösterip yarar sağlamaya malik değilim.(22.) De ki: Herhalde hiçbir kimse beni Allah’tan (O’nun vereceği cezadan) kurtaramaz ve ben O’ndan başka bir sığınak bulamam”.²⁵¹

²⁴⁹Burhan Zengin, a.g.e., s.195; Hüseyin Yurttaş, a.g.tz., s.136-137.

²⁵⁰Hüseyin Yurttaş, a.g.tz., s.137.

²⁵¹Hac 17/ 27-30, s.572.

Kitabe:IV

(ا جملتم سقاية) الحاج و عمارة المسجد الحرام كمن آمن بالله و اليوم الآخر (و جاهد
في سبيل الله) لا يستون عند الله و الله لا يهدى القوم الظالمين *

Minarenin papuçluk kısmından sonra sekizgene döñüşen gövdenin alt bölümü üzerinde nesih hatlı Hac Suresinin 27-30 ayetlerini içeren bir kitabe yer alır.²⁵²

Türkçe anlamı:

(27.) “ İnsanlar arasında Haccı ilan et; gerek yaya gerekse uzak yoldan (hızlı yol alan) zayıf develer üzerinde sana gelsinler. (28.) Kendileri lehine bir takım menfaatlere şahit ve hazır olsunlar. Allah’ın rızık olarak sunduğu eti yenen hayvanlara(kurban etmelerine) karşılık belli günlerde Allah’ın ismini ansınlar. (29.) Sonra da (Saçlarını,tırnaklarını kesip, üst-başlarındaki kirleri gidersinler, adaklarını yerine getirsinler ve yeryüzünde Allah’a ibadet için ilk kurulan Beyt’i tavaf etsinler. (30.) İşte Hac ibadeti budur! Kim Allah’ın yasakladığı hususlara, yapılmasını emrettiği şeylere saygılı olur da gereğini yerine getirirse bu onun için Rabbinin yanında daha hayırlıdır. Size (yenilmesi haram olduğu Maide suresinde) okunarak bildirilen şeyler müstesna olmak üzere davarlar helal kılınmıştır”.²⁵³

Kale Kapısı Kitabeleri:**Kitabe:I**

هذا ما امر بانشا . هذه العمارة المباركة العيد الفقير الي الله تعالى سليمان ابن غازي ابن محمد ابن
ابن بكر ابن عبد الله ابن توران شاه الابوي خلد الله تعالى سلطانه في حجة (ست) عشرين
شاهاناه

Mevcut kapılardan üçüncüsü üzerinde Memlûk neshi ile yazılmış 4.50 m. uzunluğunda yapım kitabesi yer alır.

Okunuşu:

“Haza ma emere bi inşai hazihi’l ei-mubarekete el abdü’l-fakir illallahü Teala Süleyman İbn Gazî İbn Muhammed İbn Ebubekir İbn Abdullah İbn Turanşah el-Eyyûbi Halledallahu Teala sultanehu fi hücceti (sitte) işrin ve semanemaye”.

²⁵²Hüseyin Yurttaş, a.g.iz., s.139.

²⁵³Hac 17/27-30, s.334.

Türkçe anlamı:

“Bu mübarek binanın yapılmasını Allah’ın muhtaç kulu, Eyyûbi Turanşah’ın oğlu Abdullah’ın oğlu Ebubekir’in oğlu Muhammed’in oğlu Gazi’nin oğlu Süleyman- Allah Teala saltanatını devam ettirsin. 826 H. / 1423 M. Senesinde inşasını emrettiği eserdir”.²⁵⁴

İmam Abdullah Zaviyesi Kitabeleri:**Kitabe:I**

(I) مَرَّ (بِت) جَدِيدِ هَذِهِ الْعِمَارَةِ الْمُبَارَكَةِ تَقْرِيًا إِلَى الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ السُّلْطَانِ خَلِيلِ بْنِ حَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ (بِنِ) عُثْمَانَ أَسْتَمَّ اللَّهُ بِأَلْسَانِهِمْ حُجَّةَ ثَمَانَ وَسَبْعِينَ وَثَمَانِيَةَ الْهَجْرَةِ النَّبَوِيَّةِ

Türbeye girişi sağlayan tek satırlık nesih hatlı kitabede yapının 878 H. / 1474 M. yılında onarıldığı yazılıdır.

Okunuşu:

Emere bitecdidi hazihi’l-imaretil-mubareke, tekarruben ila’r-Rahmani’n-Rahim Es-Sultan Halil hasan bin Ali (bin) Osman (Hatemallahu) bis-salihatı eğmalchum hücceten semane ve seb’ine ve semaniyye el-hicretü’n-Nebeviyye.

Türkçe anlamı:

“Bu mübarek yapının yenilenmesini Osman’ın oğlu Ali’nin oğlu Hasan’ın oğlu Sultan Halil, Rahman ve Rahim olan Allah’tan mükafatını umarak emretti. Allah onların amellerini doğrulukla tamamlasın 878 H. Yılıın zilhicce ayında (Nisan-Mayıs 1474)”.²⁵⁵

²⁵⁴Hüseyin Yurttaş, a.g.tz., s.243.

²⁵⁵Burhan Zengin, a.g.c., s.198; Hüseyin Yurttaş, a.g.tz., s. 243.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Şii İslâm karşısında Sünni İslâm'ı hâkim kılan, Kudüs'ü tekrar fethedip, Haçlılara karşı önemli zaferler elde eden Selahaddin Eyyûbi'nin ölümünden (589/1193) sonra, hanedan toprakları kardeşi ve oğulları arasında paylaşılan Eyyûbi Devleti'nin²⁵⁶ siyasi yapılanmasına baktığımızda; devletin feodal bir düzeni benimsemesi siyasi yönden bir dezavantaj gibi görünse de imar faaliyetleri yönünden büyük bir avantaj olarak kabul edilebilir. Çünkü bu sayede her mahalli Eyyûbi meliki kendi beldesinde önemli imar faaliyetlerinde bulunmuş, böylelikle de başta bu mahalli meliklerin merkezleri olmak üzere Eyyûbi ülkesine ait pek çok şehir ihya edilmiştir.

Hangi toplumda olursa olsun insanın çevresini biçimlendirme çabası olan, varlığın bütün alanlarını içinde barındıran ve hayatın getirdiği sorunlarla girift bir düzen içinde var olan mimari; maddî, sosyal, psikolojik ve ruhi varlık düzeyini geliştirir. Çünkü insan, hem mimariyi oluştururken hem de karar verme sürecinde kaçınılmaz olarak dikkate aldığı sorunların farklı yönlerini değerlendirmek ve bunun sonucunda da çeşitli seçenekler arasından tercih yapmak zorundadır. Tercih yapan ve kararlarını uygulamaya geçiren insanın, kendi inanç sistemine dayandırılmış bir sistemi baz alması da bir gerekliliktir. Bu bağlamda Hasankeyf'teki Eyyûbi sultanlarının kararlarının, onların inançlarının gerçek yansıması olduğu açıkça vurgulanmış ve mimarinin; insanın tutumu, ruhi yönelimleri ve inançların oluşturduğu yasanın bir ürünü olduğu ortaya koyulmuştur.

İnsanın inançlarının, davranışlarından yansıyan psikolojik tavırlarının karakteristiğini tanımlaması ve tayin etmesi, onun karar verme ve tercih sürecinde tasarladığı sanat eserinde ortaya çıkan bir yandır. Sadelik, yumuşaklık, tevazu, çekingenlik, mahcubiyet, kısıtlama, estetik, pişmanlık, umut, dindarlık ve benzeri olan insani duygular, hâl ve tavırlar sanat eserinde ifade edilmiş biçimler olarak yansıtılmaktadır. Hasankeyf Eyyûbi Sultanı el-Melikü'l Adil Muciriddin Muhammed'in kardeşi Melik Salih'i öldürmesi, fakat daha sonra yaptığı büyük

²⁵⁶ G. H. Becker. *a.g.m.*, s.425.

bir hata olduğunun farkına varması üzerine Allah'a karşı af dileme mahiyetinde 728/1327-1328 yılında yaptırdığı cami, mahcubiyetin ve pişmanlığın göstergesi olarak duruma örnek teşkil etmektedir.

Yalnızca maddi, teknolojik ve sosyal varlık düzeyinin bir ürünü olan mimari yapı, teknolojik bir başarı olmaktan öteye geçemezken, mimari yapının bir eser kimliği kazanması için, varlığın bütün yönlerini kucaklaması, kozmolojik idrak ve inancı dolaylı olarak yansıtması gerekliliği vardır. Çünkü dini inançlar, bütün değer sistemlerinin ve tercihlerin, bilinçli insanın tüm eylemlerinin, davranışlarının, bilgi ve yeteneklerinin belirleyicisidir.

Bir sanat eserinin üslup özelliklerinin ilişkileri, karşılıklı bağımlılıkları, mimarın ya da bâninin tavır alışı son derece önemlidir. Dolayısıyla Hasankeyf'te Eyyûbi Sultanları da kendi kozmik idrakleriyle uyum içerisinde organize edip, biçimlendirdikleri mimari yapılanmanın, din alanı ile iç içe gelişen bir disiplin olduğunu ortaya koymuşlardır. Yani biz Hasankeyf'teki birçok mimari eserin üslubunda, eserin mimarının ya da bânisinin her türlü amel ve davranış alanındaki kararının bir biçim ifadesini görebiliriz. Bu hususa ilişkin olarak Hasankeyf'te Eyyûbi Sultanı el-Adil Süleyman tarafından yaptırılan Sultan Süleyman Camii'nde yer alan kitabedeki : "Allah'ın mescitlerini yalnızca Allah'a ve ahiret gününe iman eden, namazı dosdoğru kılan, zekat veren ve Allah'tan başkasından korkmayanlar imar eder. İşte, hidayete erenlerden oldukları umulanlar bunlardır"²⁵⁷ ayet-i kerimede de görüldüğü üzere mescit inşa etmelerine izin verilen insanların niteliklerinden bahsederken müminlerin tarif edilmesi, bir İslam devleti olan Eyyûbi Devleti'nin tutumunun, İslam'da Şeriat ve Kur'ân-ı Kerim, Hadis ve Sünnetten alınan ilkeler doğrultusunda olduğunu görmemizdeki en büyük kanıt olarak değerlendirilmelidir.

İslamiyet'in temel prensibi olan Tevhîd (Birlik), Eyyûbi mimarisine de yansımış ve bu mimari yapılanma, bütün varlık düzeyine ait problemlerin bütünlüğünü kapsayan ve buna yönelik cevaplandırma yöntemini kullanan bir sisteme sahip olduğunu açıkça göstermiş; bütün varlık düzeylerine ait problemleri kapsamayan yaklaşımları ise İslâmî olmaktan çok fetişistik olması sebebiyle uygulamaya geçirmemiştir. Bunu Hasankeyf Ulu Cami'sinde yer alan minber

²⁵⁷Tevbe 9/18, s.188.

kitabesindeki ayet-i kerimede net olarak görmemiz mümkündür: “Allah, kendinden başka ilahın olmadığını şahadet etmiş, bildirmiştir (Varlığın ve birliğin delil ve belgelerini varlık aleminde sergiledi). Melekler de şahadette bulundu, ilim sahipleri de adalet ölçülerini ayakta tutarak O’nun varlığına şahitlik ettiler. Ondan başka ilah yok. O çok güçlüdür, hep üstündür ve her şeyi yerine koyup belli bir amaca yönelendir. Allah katında din ancak İslamdır”.²⁵⁸

Eyyûbi mimarisi, maddî, sosyal, psikolojik ve ruhi-akli varlık düzeylerinin problemleriyle ilgili spesifik tutumlar ve uygun değerlendirme sistemine sahiptir. Eyyûbi Sultanları da İslâm âleminin değişik bölgelerinde olduğu gibi Hasankeyf’i de temel İslâmî ilkeler doğrultusunda biçimlendirmeye çalışmış ve çok sayıda mimarî eser vücuda getirmiştir. Böylelikle de Eyyûbiler, İslâm’ın sanatsal ve kültürel başarılarını, İslâm kozmolojisi ve inanç sistemi dışında kaynaklara dayandıran her türlü tarihselciliğin sübjektif bir anlayışa mahkum olduğunu, bu anlayışın da sanat eserlerinin formlarının birbirleri ile olan ilişkileri ve onların genetik temellerini anlayıp tanımlama yeteneğinden yoksun olduğunu, İslâmî ilkeler doğrultusunda şekillendirdiği mimari eserlerde vurgulamıştır.

İman ve amel yani inanç ve uygulama arasındaki zorunlu ilişki, Hasankeyf’te Eyyûbi sultanları tarafından İslam akidesi ve İslam mimarisi arasındaki zorunlu ilişkinin yansıması olarak görülmüştür. Kutsal sanat terimini salt dini nesnelere ya da yapılara, cami ve mescitlere yahut dini merasimlerde kullanılan sanat ürünlerine tahsis edilmiş sanat eserleriyle sınırlandırmayan Eyyûbi sultanları, İslam’daki “tevhîd” kavramının kutsal ile seküler arasında böyle bir ayrıma gidilmesine izin vermemesini baz almış, sultanlar, gerek sosyal gerek siyasi gerekse sanat hayatlarını İslam ilkelerine uygun şekillendirerek yeryüzündeki her nokta ve varlığın her anını Allah’ın bir tecellisi olarak kabul etmiş, Hasankeyf Ulu Camii minber kitabesinde yer verdikleri ayet-i kerimeyi de buna apaçık bir delil olarak göstermişlerdir: “Ey mülk ve hâkimiyet sahibi Allah’ım. Dilediğine mülk verirsin, dilediğinden de mülk çikip alırsın, dilediğini aziz kılarırsın; dilediğini alçaltır, aşağılık yaparsın: hayır yalnız senin elindedir. Şüphesiz ki senin gücün her şeye yeter”.²⁵⁹ Bu sebeple Müslüman bir devlet olan Eyyûbiler Dönemine ait Hasankeyf’teki bir mimari eserin,

²⁵⁸ Al-i İmran 3/18-19, s.51.

²⁶⁰ Al-i İmran 3/26, s.52.

tevhid kavramı üzerinde geliştirildiği kaçınılmaz bir gerçektir. Allah'tan başka belirli ya da özel bir nesneye ya da değere inanılmasını yasaklayan İslam dinini esas alan Eyyûbi sultanları, Hasankeyf'te çeşitli mimari eserleri ortaya koyarken şahsi ihtirastan, gururdan, her türlü açık ya da gizli şirkten arındırılmış mimari tasarımlarını İslami bir tavırla ele almış; bu da Eyyûbi Sultanı Süleyman tarafından yaptırılan er-Rızk Camii'nin kitabesinde yer alan ayet-i kerime ile ortaya koyulmuş: “ Şüphesiz ki bütün mescitler Allah'a yaklaşmak ve O'na teslimiyeti göstermek içindir. O halde Allah ile beraber hiçbir şeye dua ve ibadet etmeyin. Doğrusu Allah'ın kulu (Hz. Muhammed S.A.V) O'na dua ve ibadet etmek için kalkınca, onlar (inkarcı müşrikler) neredeyse üzerine çullanıyorlardı. De ki: Ben ancak Rabbime dua ve ibadet ediyorum ve hiçbirini ona ortak koşmam. Deki: Ben size ne bir zarara ne de doğru yolu gösterip yarar sağlamaya malik değilim. De ki: Herhalde hiçbir kimse beni Allah'tan (O'nun vereceği cezadan) kurtaramaz ve ben O'ndan başka bir sığınak bulamam”²⁶⁰ bununla birlikte mimari eserlerin her unsuru bu bağlamda değerlendirilerek, eser bütünlüğü içindeki doğru konumuna oturtulmuş ve böylece her türlü şirkten kaçınılmıştır.

Hasankeyf Eyyûbi Sultanı Melik el-Adil Muciriddin Muhammed tarafından yaptırılan Ulu Camii kitabesinde yer alan ayet-i kerime : “Allah, kendinden başka ilahın olmadığını şahadet etmiş, bildirmiştir. (Varlığın ve birliğin delil ve belgelerini varlık aleminde sergiledi). Melekler de şahadette bulundu, İlim sahipleri de adalet ölçülerini ayakta tutarak O'nun varlığına şahitlik ettiler. Ondan başka ilah yok. O çok güçlüdür, hep üstündür ve her şeyi yerine koyup belli bir amaca yöneltendir. Allah katında din ancak İslam'dır”²⁶¹ belirtildiği üzere, Eyyûbi sultanları yalnızca Allah'ın emirlerine riayet etmişlerdir. Allah-u Teala'nın emirlerine sorgusuz sualsiz teslim olmak anlamına gelen “İslam” dinine inanan Eyyûbi sultanlarının mimarlarının da aldığı her karar, sadece “ilmi Tevhid” ve “amelî Tevhid” ile aynı teslimiyeti ifade etmiştir.²⁶²

Eyyûbi mimarisi **Tevhid** anlayışı bağlamındaki İslami tavırların yansıması ve ürünüdür. Gerek Eyyûbi sultanlarının şahsiyetlerinden, gerekse bu dönemde ortaya

²⁶⁰Cin 72/18-22, s.572.

²⁶¹Al-i İmran 3/18-19, s.51.

²⁶²Hasan Basri Çantay, Kur'an-ı Hakim ve Meal-i Kerim, İhlas suresinin tefsirine bakınız.

konulan mimari eserlerden anlaşılacağı üzere, her şeyi yerli yerine koymak (adalet), bu dönemin mimarisini tasarlamada atılmış ilk adımdır. Bu da ancak her şeyi diğer şeylere göre doğru yere koymakla; sadece maddi varlık düzeyinin unsurlarına göre değil, aynı zamanda dini hakikatler ve kanunlara göre doğru yere koymakla mümkün olmuştur.

Örnek vermek gerekirse duvar inşasında kullanılan taş, Rönesans'ta taşın sert özelliğini vurgulamak için, bunu yapmalarını gerektiren herhangi bir teknik zorunluluk olmamasına rağmen aşırı bir şekilde işlenmiştir. Gotik mimari de ise taş, maddi karakterinin soyutlanması ya da gizlenmesi gereken bir şey olarak algılanmış, bu yüzden Katolik kilisesinin tutumunu temsil eden, maddi varlığı günah olarak kabul eden anlayış, mimarın isteğine göre ışık ve gölge kullanılarak profillerle değiştirilmiştir.

Hasankeyf'te Eyyübiler Dönemi Mimarisi'ne baktığımızda ise malzemenin olduğu gibi niteliklerini inkar etmeden ve önemlerine aşırı vurgu yapmadan neyse o olarak kullanıldığı görülür. Yani Hasankeyf'te inşa edilen Eyyübi eserlerindeki malzeme kullanımında tabii bir tutum gösterilmiş, çini ile taş (Sultan Süleyman Cami Minaresi) ya da maden ile ahşap (İmam Abdullah Zaviyesi Kapı Kanatları) gibi farklı malzemeler bir arada kullanılarak basit ve ilkel zıt ifadelerin oluşturulması yerine, tabii ve suni olan erkek ve kadının tezatlı fakat aynı zamanda birbirine saygılı güzellikleri gibi bireysel olarak vurgulanmıştır.

Aynı düşünce Eyyübi mimarisindeki teknolojinin kullanımında da açıkça ortaya konulur. Eyyübi mimarisi, olağanüstü bir teknolojik başarıyı, örneğin Gotik mimarinin hâkim karakterinde olduğu gibi yapının olağan dışı bir aydınlığa kavuşturulmasını amaç edinmemiş, aksine Eyyübi mimarisinde teknoloji, kendi önem hiyerarşilerine göre, gerçek ihtiyaçları karşılamak amacıyla ve kendi varlık düzeyinin kanunlarıyla uyum içinde kullanılmıştır.

Hasankeyf'te Eyyübi mimarisi, malzeme ve teknoloji ile ilgili bu özel düşüncelerin dışında, amacı salt hazzı kavramlardan tamamen farklı olan, sosyal taleplerin İslami olarak değerlendirilmesi ve sosyal ihtiyaçların bir ürünü olarak da görülebilir. Hasankeyf'te en güzel şekilde süslenmiş mimari eserler bile gelecek nesillerin ihtiyaçlarına ve arzularına hizmet etmeyi sağlayacak şekilde tasarlanmıştır.

Bunun dışında Hasankeyf'te Eyyûbi mimarisinin iklim faktörlerini kontrol etmesi de temel ilgi alanlarından biri olmuştur. Bu bağlamda dikkate alınan ölçüler karşılıklı ilişki içindedir ve onunla bütünleşmiştir. Sözgelimi kubbe ve tonozların iç cidarının pöhrenlerle örülmüş olması soğuk mevsimlerde ısı toparlayıcı olarak tasarlanırken, sıcak mevsimlerde güneşin içeriye en az girmesini temin edecek şekilde tasarlanmış, bu da israf ve gereksiz masraflara Eyyûbi mimarisinin izin vermediğini göstermiştir. "Çünkü saçıp savuranlar şeytanın kardeşleri olmuşlardır; şeytan ise Rabbine karşı nankördür"²⁶³ ayet-i kerimesinde belirtildiği gibi.

İslami tutum, duygu ve ifadelerin yansımaları olan Eyyûbi mimarisi, Müslüman'ın duygu ve tutumlarında yansımaları bulan kozmolojik idrak ve dini inançlarla kontrol altına alınmıştır. Rahmân ve Rahim ve Kâdir-i Mutlak olan Allah'a inanmak, emniyet duygusunun kökenini oluşturmuş ve bu duygu sanat formlarına çok renklilik ve aydınlık, formların berraklığı, hareketlerin sükûnu olarak yansımıştır. İslâm'ın düzenleyip tanımladığı tutumlar, sözgelimi Allah'tan başkasından korkmamak Eyyûbi mimarisinin tasarım sürecinde baskın olan bir unsur olmuş, etkileri olan tevazu, saygı, hayat tarzının sadeliği, toplum ve geleceğe karşı sorumluluk şuuru gibi duygularla ilişki içerisinde olan bu tutum, Hasankeyf'te Eyyûbiler Dönemi'nde insan ölçeğinde bir abidevilik olarak mimari eserlere tezahür etmiştir. Bu dönemdeki mimari eserlerin İslami biçim ifadeleri, Müslüman kullanıcının İslami tutumunun ilişkisine dair gerçekliği de dile getirmiştir.

Diğer yandan Hasankeyf'teki Eyyûbi mimarisi sükûnet içinde harekettir, sınırlılığın berraklığına sahiptir ve ifade bakımından dramatik ya da dayatmacı olmaktan ziyade güzelliğe ve tezyinata yöneliktir. Varlık, inançlar, bilgi ve idrakin akli, ruhi ve dini düzeyi Hasankeyf'teki Eyyûbi eserlerinin tüm formlarına yansımıştır. Bu yüzden Eyyûbi sanatı ve mimarisinin karakteristiği, İslam kozmolojisinin yansımaları olarak görülmeli, bu dönemde bâninin veyahut mimarın psikolojik hallerinin sanat eserlerinde yansıtılmasının kökeninde din unsurunun olduğu yadsınmaz bir gerçek olarak kabul edilmelidir.

Eyyûbi sanatı ve mimarisi önceki bölümlerde değindiğimiz üzere, tarihi ve coğrafi boyutlarıyla İslami tavır alışlar ve döneme uygunluk içerisinde gelişme

²⁶³İsra' 17/27, s.283.

göstermiştir. Mutluluk, keder, neşe, sevgi, ümit, sükunet, şevk, ihtişam gibi ruhi hallerin etkilerinin yanı sıra rıza, vecd, şükran, tevekkül ve dürüstlük gibi tavır alışlar Hasankeyf'teki Eyyûbi sultanlarının mimari eserleri yaptırırken dayandıkları temel esaslar olmuştur.

İslam dışı kültürlerin ve özellikle Hıristiyan kültürünün, insanı ümitsizliğe sevk eden karanlık, can sıkıcı, kasvetli yapı tarzının tersine; ümit var tavır, sükûnet ve huzur duygularının Hasankeyf'teki Eyyûbi eserlerinde, formların berraklığı ve tezyinatın zarafeti olarak yansımada İslami etkinin varlığından hiçbir şüphe edilmemelidir. Eyyûbi sanatçılarının özenle sergiledikleri denge duygusu anlamına gelen huzur, İmam Abdullah Zaviyesi'nin ahşap kapı kanatlarında yer alan ve dik bir eksene yerleştirilen simetrik motiflerde ya da Eyyûbi Camisi'nde hâkim olan süslemenin simetrisinde ortaya çıkmıştır.

Eyyûbi eserlerinde, mimarın içinde bulunduğu hissi ve ruhi durum, yapıyı kullanacak olan bir Müslüman'ın hissi ve ruhi durumundan da farklı değildir. Bu sebeple bâni ya da mimar, kullanıcıyı mimarisıyla yönlendirecek ve etkilemeye çalışacak kadar iz'an sahibidir.

Aynı zamanda Hasankeyf'teki Eyyûbi Dönemi Eserleri'nde, mimari, bir kudret sembolü değil İslami duruş ve tavır alışların yansımadır. Hasankeyf Eyyûbi Sultanı Melik el- Adil Muciriddin Muhammed tarafından, kardeşi Melik Salih'i öldürmekle yaptığı hatadan ötürü Allah'a karşı af dileme mahiyetinde 728/1327-1328 yılında inşa edilen Ulu Cami'nin yapımıyla, daha önce kilisenin bulunduğu bu alanda, teslis sözünün yerine tevhîd sözü okunur hale gelmiş, mezbah mihraba, vaftiz yeri minbere dönüşmüş, İncil ise yerini Müslümanların kutsal kitabı olan Kur'an-ı Kerim'e bırakarak, papaz ve ruhbanların yerini fâkihler ve alimler almıştır. Böylece bu mekân, İslam ilkeleri ile şerefendirilmiş, Sultan, bu caminin yapılmasında gösterdiği samimiyet ve özveriyi şu dizelerle kaleme alarak, asıl kudret sahibinden yardım dilemiştir:

Düşmana karşı rahatlasa biraz zihnim gönlüm

Ey sırların bilicisi bana yardım eyle

Buna senin gücün yeter, sırlarımı bilen sensin

Kader saadet getirse isteklerim üzere
 İsteklerimi elde etsem hedefime ulaşsam
 Ey rızıkların vericisi saadet bahşeyle
 İsteğim şu ki hatalarımı bağışla
 Benim inancım, ihlasım, dinim, dayanağım iken
 Allah'ım nimet üzere nimet bahşet bana
 Sıkıntıya üzüntüye karşı yardım eyle
 Elimden tut benim, içtenlikle hak ile sana sesleniyorum
 Elbette kim sana seslenirse nimet kazanır.²⁶⁴

Sonuç olarak Hasankeyf'te Eyyubi sultanlarının, yaradan ve yaratılış hakkındaki inançları ile oluşan fikri varlık düzeyinin, sanat eserlerine doğrudan tezahür ettiği görülmüştür. Tasavvufun şekillendirdiği müminin ruh halleri, sanatkarın tavrı olarak sanat eserine (mimariye) yansıtılmış, kendisini ve ruh alemini Allah'ın emrettiği şekilde yeniden biçimlendirmeye çalışan sultanlar, bâni olarak da bu ruh hallerine uygun mimari eserler ortaya koymuşlardır. İnsanların sosyal taleplerini de inanç sistemi altında şekillendiren sultanlar, sosyal taleplerin biçimlenişini de rastgele değil aksine yaşama biçimine göre şekillendirerek, Hasankeyf'te Eyyübi mimarisinin donmuş bir çevre olmaktan ziyade zaman içinde üzerine ilaveler alabilen, yaşayan, dinamik bir ortam oluşturan çevre bilincine sahip olduğunu da göstermişlerdir.

²⁶⁴ *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk.34b-35a.

KAYNAKÇA

- Abdülğani Efendi, Mardin Tarihi, Güneydoğu Anadolu Bölge Kalkınma Projesi Başkanlığı, (Yay. hz., Burhan Zengin), Ankara, 1999.
- Akbayar, Nuri, Osmanlı Yer Adları Sözlüğü, İstanbul, 2001.
- Alptekin, Coşkun, "Musul Atabeyliği Zengiler", Tarihte Türk Devletleri, C.II, Anka Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara, 1987.
- Alptekin, Coşkun, "Artuklular" mad., DİA, C.III, İstanbul 1991,s.170-193.
- Ataoglu, Remzi, "Hısn Keyfa Artuklu Devleti", AÜDTCF, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1989.
- Ataoglu, Remzi, "Artuklu- Eyyübi İlişkileri", Ege Üniversitesi Tarih İnceleme Dergisi.,Sayı. X, İzmir ,1995.
- Becker, C. H. "Eyyübiler", İA, Milli Eğitim Bas., C. IV, Ankara, 1977.
- Beysanoğlu, Şevket, Anıtlar ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yay., C. I, Ankara, 1987.
- Çantay, Hasan Basri, Kuram Hakim ve Meali Kerim, Hikmet Neşriyat, İstanbul, 2011.
- Demirkent, Işın , " Sümeysat", İA, M.E.Bas., C. XI, İstanbul, 1979.
- El-Vakidi, Fütuhu's-Şam, C. II, Betrut , (Çev., Hasan Gülşen), İstanbul, 2007.
- Ali Emiri, Osmanlı Vilayeti Şarkiyesi, Evkafı İslamiye Matbaası, İstanbul, 1918.
- Erdem, İlhan, Ak-Koyunlu Devleti Tarihi, Birleşik Yay., Ankara, 2007.
- Ergin Yıldırım, Banu "Hasankeyf İlçe Merkezinin Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası" Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı, Elazığ 2006.
- Gabriel, Albert, Voyages Archeologique Dans la Turquie Orientale, Paris, 1940.
- Gottschalk, H. L., al- Malik al- Kâmil von Egypten und Seine Zeit, Wiesbaden, 1958.

- Göyünç, Nejat, "Diyarbakır" mad., DİA, C.IX. İstanbul, 1994, s.464-486,
- Göyünç, Nejat, XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1991.
- Gül, Muammer, "Önasya'da Bir Türk Devleti" Eyyübiler (1175- 1250), Türkler, Yeni Türkiye Yay, C.V, Ankara 2002, s.60-72.
- Halil Edhem, Düvel-i İslamiye, Milli Matbaa, İstanbul, 1927.
- Hartmann, Angelica "al- Malik al- Mansur (gest. 617/ 1220) ein Ayyubidscher Regent und Geschichtsschreiber" ZDMG, C.XXXVI / 3, Berlin, 1986, s.570-606.
- Honigman, E., " Rakka", İA, M.E.Bas., İstanbul, 1988.
- İbn Vasıl, Muferricu'ul Kurub fi Ahbar-ı Beni Eyyüb, (Yay. hz., M. Hasaneyn Rabi'e), C.IV, Kahire, 1972.
- İbnü'n- Nazif el- Hamevi, Tarihu'l-Mansuri, (Neşr:Ebu'l-lyd Dudu), Cezayir, 1981.
- K.V.Zettersteen, "Nuraddin Arslanşah", İA, Milli Eğitim Bas., C. IX, İstanbul, 1988, s.357-360.
- Kaya, Önder, Selahaddin Sonrası Dönemde Anadolu'da Eyyübiler, Yeditepe Yay., İstanbul, 2007.
- Koca, Salim, Sultan I. İzzeddin Keykavus (1211-1220), TTK Yay., Ankara, 1997.
- Kuran-ı Kerim Meali, Meal: Hasan Tahsin Feyizli, Selver Yay., İstanbul, 2010.
- Merçil, Erdoğan, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, İstanbul Ün. Yay., İstanbul, 1985.
- Mıynat, Ali, "Bir Ortaçağ Kenti Hasankeyf", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Muğla, 2008.
- Minorsky, V., " Meyyafarika", İA, M. E. Bas., C.V, İstanbul, 1987, s.195-201.

Nasıroğlu, Mehtap, “*Batılı Seyyahların Gözüyle Mardin ve Çevresi (Mardin, Nusaybin ve Hasankeyf)*”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bilim Dalı Ortaçağ Anabilim Dalı, Şanlıurfa, 2010.

Nuzhetu'n Nâzır ve Rahetu'l Hâtır (Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi), (Çev.Eyüp Tanrıverdi), Viyana Ktp.

Plessner, M. “Suruc”, İA, M.E. Bas., C. XI, İstanbul, 1979.

Poliak, A.N., “The Ayyubid Feodalism”, JRAS, 1939, s.428-432.

Sıbt İbnü'l Cevzi, Miratü'z-Zaman fi Vefayati'l-Fuzelanve'l A'yan, Haydarabat, 1953.

Sümer, Faruk, Karakoyunlular, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1984.

Şami, Nizameddin, Zafername, (Çev. Necati Lugal), Ankara, 1987.

Şerefhan Bitlisi, Şerefname, (Çev. M. Emin Bozarlan), Yöntem Yay., İstanbul, 1971.

Şeşen, Ramazan , “Eyyûbiler” Türkler, C. V, Ankara 2002, s.60-75.

Taneri, Aydın, Celaleddin Harzemşah ve Zamanı, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1977.

Gündüz, Tufan, Anadolu'da Türkmen Aşiretleri, Yeditepe Yay., Ankara, 1997.

Turan, Osman, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, Nakış Yay., İstanbul, 1997.

Turan, Osman, Selçuklular Zamanında Türkiye, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2002.

Uluçam, Abdüsselam “*Hasankeyf'te Selçuklu Şehir Geleneği*”, Anadolu Selçuklu Şehirleri ve Uygarlığı Sempozyumu Bildirileri (Konya, 7-8 Ekim 2008), Konya, 2009.

Uluçam, Abdüsselam “*Hasankeyf'in Mimarlık Tarihi?*”, I. Uluslararası Batman Tarih ve Kültür Sempozyumu, (15- 17 Nisan 2008/ Batman), Batman, Baskıda.

- Uyumaz, Emine, "Türkiye Selçuklu Devleti Eyyûbi Mûnasebetleri", *Türkler Ans.*, Yeni Türkiye Yay., C. V, Ankara, 2002, s.84-108.
- Uyumaz, Emine, "*Sultan I. Alaaddin Keykuvad Devri Selçuklu Tarihi*", Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1997.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlular, Karakoyunlular Devletleri*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1984.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yay., C. II, Ankara, 1988.
- Yıldırım, Ahmet, "*Hasankeyf -Gercüş ve Yakın Çevresinin Fiziki Coğrafyası*", Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya(Fiziki Coğrafya) Anabilim Dalı, Ankara, 2004.
- Yinanç, Mükrimin Halil, "*Celaleddin Harzemşah*", IA, Diyanet Yay., C.III, İstanbul, 1988.
- Yurttaş, Hüseyin, "*Hasankeyf Yapılarının Sanat Tarihimizdeki Yeri*" (2 cilt), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Erzurum, 1991.
- Yurttaş,Hüseyin, "*Hasankeyf'te Artuklu, Eyyûbi, Akkoyunlu ve Osmanlı Dönemi Mimarî Eserleri*" *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yay., C. VIII, Ankara, 2002, s.100-118.
- Yuvalı, Abdülkadir, "*Gazan Han*", DİA, C. XIII, İstanbul, 1997, s. 429-435.
- Zengin, Burhan, *Hasankeyf Tarihi ve Tarihi Eserleri*, Samaha Turizm Yay., İstanbul, 2001.